

Teleoloogiline ajaloonarratiiv kui poliitilise antagonismi konstrueerimise strateegia Eesti taasiseseisvumise käsitluste näitel¹

Rein Ruutsoo, Peeter Selg

Artiklis analüüsitakse Essexi koolkonna diskursuseteooria ning Tartu–Moskva koolkonna kultuurisemiootika sünteesil põhineva semiootilise hegemooniateooria valguses Eesti taasiseseisvumist käsitlevat ajalookirjutust. Lisaks nimetatud teooria kui poliitilise analüüsi raamistiku esitamisele selgitatakse, milliste ajaloo- ning ajaloolise mälu teooriast pärit mõistete kaudu nagu *süžeestamine*, *juhtnarratiiv*, *narratiivne sisu*, *skemaatiline narratiivne mudel* on võimalik vahendada semiootilise hegemooniateooria üldmõisteid konkreetselt ajalookirjutuse kui tähendussüsteemi analüüsiks. Analüüsisosas keskendutakse kõigi Eestis tegutsenud ajaloolaste kirjutistele, mis vastavad kolmele kriteeriumile: 1) nad taotleavad vastava perioodi dünaamika terviklikku esitlust; 2) on hõlmavad käsitlused (monograafia, kommenteeritud dokumendikogum, pikem artikkel või olulise ülevaateose vastavale teemale pühendatud peatükk); 3) neis on perioodi käsitlus esitatud mitte mälestuste vormis, vaid objekteerivalt, kõrvaltvaataja, ajaloolasena. Üks artikli arutlusest tulenevaid järeldusi on, et ajalookirjutus esindab lisaks erialasele praktikale ka teatud vormis poliitilist praktikat. Analüüsides valitud tekstikorpuses esindatud tähendussüsteeme, kaardistatakse, kuidas Eesti taasiseseisvumisprotsessi teleoloogilise narratiivi kaudu esitades konstrueeritakse poliitiline antagonism Eesti iseseisvuse „pooldajate” ja „vastaste” vahel ning periferiseeritakse ja välistatakse taasiseseisvumisprotsessi narratiivsest representatsioonist mitmed siirdeprotsessi olulised aspektid.

Märksõnad: semiootiline hegemooniateooria, ajalookirjutus, narratiiviseeritud ajalugu, antagonism, Eesti taasiseseisvumine.

¹ Autorid on tänulikud Marek Tammale, Andreas Ventselile ning *Acta Semiotica Estica* toimetajatele kasulike märkuste eest artikli varasemate käsikirjade kohta. Antud töö valmimist on toetanud Eesti Teadusfondi grantid ETF8804 „Võimusuhte ja poliitilise kommunikatsiooni semiootilise analüüsi perspektiivid” ja ETF7988.

Sissejuhatus

Kõige üldisemalt öeldes on artikli teema poliitilise antagonismi konstrueerimine ajalookirjutuses. Konkreetsemalt analüüsitakse semiootilise hegemooniateooria (vt 1.1) valguses Eesti taasiseseisvumist käsitlevat ajalookirjutust. Analüüs piirub ainult Eestis tegutsenud ajaloolaste avaldatud kirjutistega perioodil 1989–2008.² Vaatluse all on kõik nende tekstid, mis vastavad järgmistele tingimustele. Esiteks tekst taotleb vastava perioodi dünaamika terviklikku esitlust, mitte sellega seotud üksiksündmuste käsitlust³. Teiseks, tegemist on hõlmavama käsitlusega: monograafia, kommenteeritud dokumendikogum, pikem artikkel või olulise ülevaate (nt S. Vahtre 2005; Bertriau 2001) vastavale teemale pühendatud peatükk. Kolmandaks, tekstis on perioodi käsitlus esitatud objektiveerivalt: autor ei räägi enda nimel (mälestuste vormis), vaid kõrvaltvaatajana, ajaloolasena.⁴

Just viimane termin, *ajaloolane*, võib tekitada mõistmatust nende jaoks, kes, võttes arvesse, et mitmed meie vaatluse all olevad autorid olid ja on tegevpoliitikud (Laar, L. Vahtre, Adams), samastavad nende tegevuse automaatselt „poliitilise publitsistika”, mitte „ajaloo kirjutamisega”. Siinkohal saame tuua kaks märkust seoses „poliitilisuse” ja „ajalooga”. Alustades viimastest, võib osutada, et mõistet *ajaloolane* ei kasuta me essentsialistlikult: meie jaoks ei haara ta mingisugust sotsiaalsetest kategooriatest sõltumatult eksisteerivat entiteeti, vaid pigem tähistab elementi teatud viisil liigendatud tähendussüsteemis (vt ka allpool alapunkt 1). Antud kontekstis relevantse tähendussüsteemi liigendamisel on olulised ka muuhulgas tõigad, et enamik meie vaadeldavate teoste põhiautoritest on saanud ajaloolase kutsetunnistuse ning vastava ettevalmistuse allikakriitiliseks ja rekonstrueerivaks uurimiseks (peale Niitsoo ka koguni PhD tasemel; Kiin küll ranges mõttes kirjandusajaloo PhD). Erandid on siinkohal Tiit Made ja Jüri Adams. Lisaks sellele, erinevalt publitsistidest esitab enamik autoreid oma teoseid ajalookirjutamise formaalseid esitusnõudeid järgides: on viited allikatele

² Vaatluse all on järgmised tekstid: Adams 2008; Graf 2008; Kiin 2000; Kuuli 1999; Laar 1998; 2001; 2002; 2006; Laar, Ott, Endre 1996; Laar, L. Vahtre, Valk 1989; Made 2006; 2011; Niitsoo 1997; 2000; Samel, Nutt, Valge, Villem 1992; Sarv 1997; Tannberg 2005; L. Vahtre 1996.

³ Selle tunnuse alusel jääb välja nt Kadri Musta monograafia (2000), mis hõlmab kitsamat perioodi.

⁴ Just viimase tunnuse alusel langevad välja mitmesugused mälestuste domineerivad teosed sh nt Savisaar 2004.

ja kogutud teabele (sh intervjuu vormis), objektiveeriv (mitte memuaristlik) jutustamisstiil, toetumine teiste ajaloolaste töödele jne. Samuti on *ajaloolase* mõiste liigendamiseks olulise tähendus-süsteemi osaks tõik, et mitmeid vaadeldavaid autoreid on ka ametlikult tunnustatud ajaloolastena: nt esitasid ajaloolased Laari, Oti ja Endre raamatu (1996) nominendiks Eesti ajalookirjanduse aastapreemiale 1997. aastal. Kõnealuste autorite raamatuid tsiteeritakse teiste ajaloolaste poolt ajaloolaste uuringutena. Näiteks kõige akadeemilisema eestikeelse ja Eesti taasiseseisvumist puudutava ajalootese „Eesti ajalugu” VI köite kaasaega käsitlevate osade autorid on Lauri Vahtre ja Mart Laar. Laari, Oti ja Endre raamat (1996) leiab erilist tunnustust historiograafilise allikana (S. Vahtre 2005: 237); samuti leiab äramärkimist Niitsoo panus (samas, 236).

Oleme teadlikud, et kõik valikud, eriti vägagi heterogeense ja küsitava professionaalsusega kirjutatud materjali põhjal, toovad kaasa probleeme. Aga esitades oma kriteeriumid, jätame võimaluse meie uurimistulemusi vaidlustada ja kontrollida. Meie eesmärk avaramalt on mitte ajaloo kirjutamisele keskendunud autorite tööde analüüs, vaid selle kindlaks tegemine, millised diskursused funktsioneerivad ajaloona ja seega kujundavad ajalooteadvust ning selle kaudu ka poliitilist teadvust. Et seda teadvust kujundavad isikud, kes lisaks ajaloolase tööle on olnud ka poliitikud, ei oma tähtsust selle kaardistamisel, millised diskursused on ajalookirjutuses esindatud. Just seda on eriti oluline mõista ning see toob meid ülal osundatud probleemi teise komponendi, „poliitilisuse” juurde.

Oluline on, et käsitleme vastavat Eesti ajalookirjutust *poliitilise* diskursusena. Rõhutame juba alguses (kuid vt täpsemalt eriti 1.2.3), et meie käsitlemise aluseks oleva teoreetilise raamistiku valguses ei mõisteta *poliitilisust* mingisuguse ühiskondliku *asukoha* (riik, parlament, parteid, poliitikud) terminites, vaid teatud ühiskondlike suhete liigendamise *protsessi* terminites. Sestap ei tee kõne all olevaid ajalookirjutusi „poliitilisteks” mitte esmajoones tõik, et mitmed nende autorid olid ja on tegevpoliitikud, vaid see, et nendest moodustuvad diskursused on teatud viisil liigendatud. Meie käsitleluses ei pruugi kõik, mida teevad poliitikud, automaatselt olla poliitiline ning ka vastupidi: esmapilgul ja peamiselt *asukoha* terminites mõistetuna apoliitilisteks peetud valdkondades võivad toimuda poliitilised protsessid. Lisaks võib Eesti taasiseseisvumisprotsessi kirjeldava ajalookirjutuse käsitlemist poliitilise diskursusena põhjendada sellega, et ajaloolisel enesekirjeldusel on äärmiselt oluline roll rahvusriikluse ülesehitamisel ning ka

kodanikuidentiteedi kujunemisel. Eesti rahvuslikku ajaloodiskursust on mitmeti analüüsitud (vt Tamm 2008), kuid selle poliitilis-hegemoonset ning ühiskondliku antagonismi tootmisega seonduvat aspekti seoses taasiseseisvumisprotsessiga pole veel õieti pildile toodud (kuid vt Undusk 2003 seoses nõukogude perioodiga).

Meie arutlus kulgeb kahes suures plokis: esiteks visandame teoreetilise raamistiku, mille alusel vaadeldavat ajalookirjutust on kontseptualiseeritud. Siin lähtume ühelt poolt nn semiootilisest hegemooniateooriast, mis põhineb Tartu–Moskva koolkonna kultuuri-semiootika ning Essexi koolkonna hegemooniateooria sünteesil. Sisuliselt esitame siinses osas oma arusaama poliitilisusest, mida mõistame ühiskondlike tähenduste liigendamise loogika terminites. Lisaks selgitame, milliste ajaloo- ning ajaloolise mälu teooriast pärit mõistete kaudu vahendame semiootilise hegemooniateooria üldmõisteid konkreetsetl ajalookirjutuse kui tähendussüsteemi analüüsiks. Teine suurem plokk keskendub tekstikorpuses esindatud tähendussüsteemi analüüsile ning kaardistab, kuidas Eesti taasiseseisvumise protsessi *teleoloogilise* narratiivi kaudu käsitledes konstrueeritakse poliitiline antagonism Eesti iseseisvuse „pooldajate” ja „vastaste” vahel ning periferiseeritakse ja välistatakse mitmed olulised aspektid siirdprotsessi narratiivsest representatsioonist.

1. Ajalookirjutuse diskursus kui poliitilise analüüsi objekt

Kui historistlik allikakriitika läheneb ajalookirjutusele väidete põhistatuse vaatenurgast, siis siin keskendume ajalookirjutuse kui diskursuse analüüsile. Üks meie empiirilisi *üldistusi* on, et Eesti taasiseseisvumist käsitlevas ajalookirjutuses kujundatakse valdavalt teleoloogiline narratiiv Eesti taasiseseisvumisprotsessi kohta. See tähendab, et viimast mõistetakse paratamatu ja ettemääratuna, mitte ainulaadse ja ainult ajalooliselt seletatava sündmusena. Metodoloogilises mõttes lihtsustab teleoloogiline narratiiv olulisel määral ajalugu ning marginaliseerib väga paljusid mineviku mõistmiseks tarvilikke aspekte. Meie uurimisülesanne on aga laiem „lihtsustuste” ja „marginaliseeritud” teemade dokumenteerimisest: soovime analüüsida vastavat ajalookirjutust kui *poliitilist* diskursust. Nimelt on teleoloogiline ajaloonarratiiv väga funktsionaalne ühiskondlikke toimijaid ajaloolise „tõe” „sõpradeks” ja „vaenlasteks” liigendava poliitilise *antagonismi* konstrueerimiseks. Et säärane antagonistlik liigendus toimub kõnealuses ajalookirjutuses, on jällegi üks meie

empiirilistest *järeldustest*. Laiemat *teoreetilist* huvi peaks aga pakkuma just teleoloogilise narratiivi kui ühe *poliitilise* antagonismi konstrueerimise strateegia kaardistamine ajalookirjutuses. Tarvilik on aga esmalt selgitada, mida üldse peame silmas *poliitilise* probleemi all. Mõistame viimast lähtuvalt nn semiootilisest hegemoonia-teooriast, mis põhineb Tartu–Moskva kultuurisemiootika ning Essexi diskursusetooria ühendamisel (vt Selg, Ventsel 2008; 2010; Ventsel 2009; Selg 2010; 2011).

1.1. Semiootilisest hegemooniateooriast tulenevad uurimisküsimused

Semiootilise hegemooniateooria aluseks on teoreetiline süntees, mis näitab, kuidas hoolimata erinevast terminoloogiast käsitlevad Essexi koolkonna diskursusetooria esindajad (eesotsas Ernesto Laclauga [1996; 2004; 2005]) tähendustekke protsesse analoogselt Tartu–Moskva kultuurisemiootika koolkonnaga (eesotsas Juri Lotmaniga [1999; 2000; 2001]). Nende teoreetiliste positsioonide kongeniaalsuse võib kokku võtta kolme argumendiga (vt lähemalt eriti Selg, Ventsel 2010).

1.1.1. Tähendussüsteem kui heterogeensete elementide süsteem

Mõlemad traditsioonid mõistavad tähendussüsteeme saussure'ilikult *erinevuste* süsteemina. Ühtlasi rõhutavad nad iga tähendussüsteemi – teksti/kultuuri/semiosfääri (Lotman) või diskursuse (Laclau) – *heterogeensust*. See tähendab, et süsteemi ühendatud elemendid on mingis osas alati lepitamatus pinges ning sellest tulenevalt on süsteem ning tema elemendid alati ebastabiilsed konstruktsioonid. Lotmani (1999; 2001) käsitluses ilmneb tähendussüsteemi heterogeensus just selle kaudu, et ta on alati mitmekeelne kodeerimissüsteem. Tähendussüsteemi tekke jaoks on vaja vähemalt kaht kodeerimissüsteemi, mis püüavad erineval viisil tõlkida üht ja sama ekstrasemiootilist reaalsust. Kõige esmasemal tasandil võib eristada *diskreetset* ja *kontinuaalset kodeerimist*. Esimesel juhul on põhiliseks tähenduse kandjaks segment (märk), sellal kui segmentide jada kui tervik (tekst) on sekundaarne, moodustudes segmentide tähendus-test. Diskreetne kodeerimine domineerib nt kirjalikus tekstis (tähtedest moodustuvad sõnad, sõnadest laused jne). Teisel, kontinuaalsel juhul on tähenduse põhikandjaks tekst kui tervik ning segmentid (märgid) on sekundaarsed (nende tähendus kujuneb peamiselt tervi-

kusse kuulumise kaudu). Kontinuaalse kodeerimise lihtsaks näiteks oleks maalitud pilt: selle tähendust ei hooa me pintsliõmmete kokkulükkimise teel, vaid pigem vastupidi – maal kui tervik annab tähenduse tema igale elemendile. Tähendusüsteemide diskreetsuse ja kontinuaalsuse puhul saab muidugi rääkida ainult tendentsidest: ükski tekst ei ole ainult diskreetne või ainult kontinuaalne. Ühtlasi tähendabki see mis tahes teksti kätketud kakskeelsus pinget nende kahe vastandliku kodeerimissüsteemi vahel. Ent kuidas on selliste kodeerimissüsteemide vaheline pinge ületatav? Ilmutab ju tähendus-süsteem ennast alati *süsteemina*, piiritletud ning selles mõttes pigem *homogeense* tervikuna. Vastuseks osundagem, et Lotmani järgi kätkeb tähendusstruktuur alati ka kolmandat osist: „tinglike ekvivalentsuste blokki, metaforogeenset seadeldist, mis võimaldab *tõlkeoperatsioone tõlkimatuse* tingimustes” (Lotman 1999: 43, kursiiv lisatud). Ehkki kontinuaalse ja diskreetse kodeerimiskeele ehituse põhimõttelisest erinevusest tingituna ei saa siin tegemist olla *täpse* tõlkega, ületatakse see pinge ajutiselt läbi kaudse ehk „retoorilise tõlke“ mehhanismi. Selg ja Ventsel (2008; 2010) ongi näidanud, et kokkuvõttes haarab lotmanlik diskreetne kodeerimine sama protsessi, mida laclaulik *erinevusloogika* ning mõisteline kattumine kehtib vastavalt ka kontinuaalse kodeerimise ja Laclau *samaväär-susloogika* ning nende kahe loogika vahelise pinge kohta. „Retooriline tõlkemehhanism” Lotmani mõttes loob tähendussüsteemile teatud *keskuse* ning selle süsteemi elementide asümmeetria. Sama rolli mängib laclaulikus keelepruugis *sõlmpunkti* mõiste, tuues meid järgmise aspekti juurde Essexi/Tartu–Moskva koolkondade kongeniaalsuses.

1.1.2. Tähendussüsteem kui hierarhiliste elementide asümmeetriline süsteem

Tähendussüsteemid on Lotmani käsitluses alati *asümmeetrilised*: osad tähenduselemendid on kesksemad ning osad perifeersemad. Laclau järgi on mis tahes diskursus alati liigendatud nn sõlmpunkti (*nodal point*) ümber, mis representeerib diskursust kui tervikut ning tagab selle elementide süsteemi ühtsuse ning piiritletud. Kummagi käsitluse puhul ei ole aga keskuse või perifeeria konkreetne sisu midagi etteantut, vaid tegu on liigendamise/tõlkeprotsessi tulemiga, sattumusliku ning potentsiaalselt ümbermängitava konfiguratsiooniga. Laclau räägibki siin nn tühjadest tähistajatest, mille erinevusel (diskreetsusel) põhinev tähendus on võrreldes teiste süsteemi kuuluvate elementidega niivõrd tagaplaanil, et nad ongi võimelised

pakkuma n-ö sõlmpunkti, representeerides kõigi süsteemi elementide samaväärsust (kontinuaalsust) üksteisega ehk kuulumist samasse tervikusse. *Tühi tähistaja* võib terminina olla eksitav, kuna jätab mulje, et talle vastavat keskuse funktsiooni võiksid täita ainult üksikud sõnad või sümbolid. Laclaulikus/lotmanlikus käsitluses võib keskuse rolli täita sama hästi ka narratiiv (vt 1.2.2). Selletõttu on Laclaul paralleelselt kasutusel ka mõisted *sõlmpunkt* ning *hegemoonne universaal* (Laclau, Mouffe 2001: x), tähistamaks staatust, kus „mingi *partikulaarne* ühiskondlik jõud võtab endale temaga radikaalselt ühismõõdutu *totaalsuse* kehastamise” (2001: x). Mõiste *hegemoonne universaal* viib meid ka otsejoones poliitilise analüüsi problemaatika juurde, millega haakub iseäranis just kolmas kongeniaalsus Tartu–Moskva ning Essexi koolkonna vahel.

1.1.3. Tähendussüsteemid kui välistavad süsteemid

Mõlema käsitluse järgi põhineb tähendussüsteem alati alternatiivsete tähenduste *välistamisel*. Loomaks oma piirid kui ühe „esmise semiootilise individuatsiooni mehhanismi” (Lotman 2001: 131), peab iga tähendussüsteem *välistama* enda koosseisust osad tähendused. Iga süsteem põhineb Lotmani järgi binaarsel eristusel tema sisese ja välise vahel. Laclau räägib samas kontekstis antagonistlikust välistamisest, mis on ka tema jaoks otseselt seotud diskursuse piiride ja ühtsuse konstrueerimisega. Teisisõnu me peaksime osutama millelegi süsteemivälisele, et selgitada süsteemi piire. Siin on aga üks probleem: kui see süsteemiväline oleks lihtsalt *erinev* süsteemi elementidest sellisel viisil, nagu need elemendid on erinevad teineteisest, siis oleks see väline ju samuti lihtsalt üks erinevus teiste seas ja seega kuuluks ta süsteemi endasse – ehk ei oleks tema *väline* (Laclau 1996; vrd Torfing 2005: 15). Pigem oleks meil tarvis mõelda millelegi sellisele, mida võiks nimetada „konstitutiivseks väliseks” – see oleks selline väline, millel ei ole ühist mõõtu antud süsteemiga. Ning just sellist välist saab tekitada läbi antagonismi konstrueerimise, mille puhul teatud välistatud elementide puhul rõhutatakse nende elementide „samasust” (*sameness*) (Torfing 2005: 15) ühe ühise omaduse kaudu: kõik need elemendid kujutavad endast ohtu diskursusesisestele elementidele (samas, 16). Tartu–Moskva koolkonna terminites üteldes: „igale kultuuritüübile vastab tema „kaose” tüüp, mis ei ole sugugi algne, ühetaoline ja alati iseendaga võrdne, vaid kujutab endast inimese sama aktiivset loomingut, nagu ka kultuurilise organisatsiooni valdkond” (*Kultuurisemiootika teesid* 1998: 66).

Need kolm argumenti, mis rõhutavad tähendussüsteemide *heterogeensust*, *asümmeetrisust* ja *välistavust*, moodustavad üldteoreetilise raamistiku Eesti üleminekuperioodi käsitleva ajalookirjutuse analüüsil. Peame aga pakkuma mõningaid keskastme mõisteid eelises lauses kaldkirjas tähistatud protsesside kontseptualiseerimiseks just narrativiseeritud ajaloo kontekstis.

1.2. Narrativiseeritud ajalugu kui semiootilise hegemooniateooria uurimisobjekt

Kasutades Eesti taasiseseisvumist käsitlevat ajalookirjutust, võime öelda, et selle uurimise tervikliku analüüsi puhul huvitavad meid kolm teemat: 1) Millised on selle diskursuse *heterogeensed* elemendid ning kuidas nende heterogeensus sõlmpunkti konstrueerimise ehk retoorilise tõlke kaudu ületatakse? 2) Millised elemendid moodustavad selle diskursuse domineeriva keskuse (sõlmpunkti) ning millised elemendid on tõrjutud perifeeriasse? 3) Millised on need alternatiivsed tähenduselemendid ja -süsteemid, mis on selles ajalookirjutuses antagonistlikult *välistatud* ning milliste mehhanismide kaudu see välistamine konstrueeritakse? Siinses artiklis ei saa me võrdsel määral tegeleda kõigi äsja nimetatud teemadega ning keskendume kõige enam kolmandas punktis toodule. Kuna kõik need teemad kuuluvad kokku, on vältimatu mõningane üldteoreetiline selgitus.

1.2.1. Narrativiseerimine kui süžestamise kaudu teostuv tähendussüsteemi konstrueerimise strateegia

Esimeses punktis nimetatud teemad seostuvad narrativiseerimise kui diskursiivse strateegiaga üldiselt. Narrativiseerimist võib mõtestada kui teatud lugude loomist aja, isikute ja olustikuga komplekses suhtes olevate tegevuste kohta. Et ajalugu võtaks narratiivse vormi, on vaja ühendada tema sündmuste loetelud läbipõimitud sündmustejadaks, mis moodustab jutustusliku terviku. Ajalooline narratiiv on faktipõhine sündmuste esitus vormis „kuna juhtus see, siis sellepärast juhtus too”. Teisisõnu, ta on mõistetav üksikvaidete ahel möödunud sündmuste ja/või inimeste tegevuste kohta, mida oleks lugejal võimalik jälgida, sellal kui autor teda ette teada lõpplahenduse poole juhib (Munslow 2006). Lisaks sellele mõistame narratiivi ka teatud diskursiivse strateegiana, mis paljudes kontekstides osutab pragmaa-

tilistele (sh poliitilistele) eesmärkidele. Kuna ajalooline ettekujutus ise eksisteerib intertekstuaalselt, kannavad ajaloolised narratiivid endas tähendusi, mis tulenevad teistest (nt poliitilistest) diskursustest. Narratiivsed struktuurid mitte ainult ei ühenda minevikku puutuvaid fakte ja tõlgendusi järjekindlaks tervikuks, vaid ühtlasi vahendavad ja annavad edasi eri mõttemalle, mõisteid, väärtusi ja hoiakuid (vt Grönholm 2000).

Arutamaks Eesti ajalookirjutust kui tõepretensiooniga jutustust, peame eeldama, et ajalooline narratiiv ei ole pelgalt teatud tüüpi „ilukirjandus”, nagu teinekord väidetakse. Me eeldame, et *faktipõhine* sündmuste esitus on kantud minevikku esitavast (presenteerivast) pretensioonist, olgu siis tegemist akadeemilise või populaarse ajalookirjutusega (Beck 2012). Siiski ei kattu kategooriad, mille abil narrativistlik ajaloolane liigendab ajaloolisi sündmusi, tegelikkust analüüsivate mõistevõrgustikega, mis taotleavad maailma seletamist hõlmavate seaduste varal (Stueber 2008). Selle tulemusena võivad ajaloolased jutustada erinevaid minevikke. Erinevate ajaloonarratiivide esilekerkimisel on kaks peamist lätet. Esiteks on ajalookirjutuse vältimatu tunnusjoon selektiivsus, valikuline lähenemine tõenditele ja „faktidele”. Teiseks, isegi, kui narratiivsed ajalookirjutused hõlmavad samu tõendeid ja andmeid, annavad nad neile erinevad tähendused. Ajaloolisi sündmusi seletatakse lihtsalt sel moel, et nad sobitatakse narratiivi. Neid seletatakse, kui nad asetatakse konteksti. Kirjeldus narratiivses kontekstis *ongi* seletus (Kosso 2009: 24). Erinevalt teadusele ja loogikale omasest tunnetusviisist, mis teeb vahet empiiriliste tõendite ja formaalse loogika põhistel tõesuväidetest, otsib narratiivne tunnetusviis ajaining kohaspetsiifilisi seoseid sündmuste vahel (Bruner 1986).

Süžestamine (*emplotment*) on üks keskseid diskursiivseid toiminguid ajalookirjutuse narrativiseerimise jaoks. Paul Veyne (1984) on väitnud, et ajaloolised faktid on „faktid” alles siis, kui ajaloolise narratiivi süžee on ajaloolase poolt välja arendatud. Süžee koondab heterogeenseid faktoreid nagu toimijad, eesmärgid, vahendid, interaktsioonid jne. Süžee pakub ühtlasi ka loole lõpppunkti, mis organiseerib üksiksündmused ja muudab loo jälgimise võimalikuks (Ricoeur 1984: 66–67). Ricoeuri järgi võib ajaloolisi narratiive analüüsida *episoodiliste* ja *konfiguratsiooniliste mõõtmete* terminites. Episoodiline narratiiv tüüp tugineb kronoloogiale ja ajalisele järgnevusele ning „iseloomustab lugu niivõrd, kui see on üles ehitatud sündmustest” (samas, 66). Konfiguratsiooniline mõõde seevastu kätkeb endas süžestatust ja on just see, mis „teisendab

sündmused looks”. Konfiguratsiooniline dimensioon nõuab „üksikasjastatud tegevuste” (*detailed actions*) „kokkuhaaramist”. *Spetsiifilised narratiivid* kombineerivad nii episoodilisi kui konfiguratsioonilisi omadusi. Nad on organiseeritud „keskastme” sündmuste ümber (samas). Riikide (sh demokraatlike riikide) praktikates ametlikustatud spetsiifilised narratiivid määratlevad tavaliselt poliitilise ajaloo (vt Beck 2012). Neil on keskne koht kooliõpikutes, mis keskenduvad suursündmustele nagu sõjad ja revolutsioonid (Wertch 2004: 59–60). Kui ajalookirjutuses hakkab faktide ja seletuste asemel domineerima narratiivne kompositsioon, siis jääb ta üha enam välja „falsifitseerimise loogika” haardeulatusest (Ricoeur 1999: 6). Teisisõnu, ta kaugeneb ajaloost kui *empiirilisest* uurimisest. See toob meid ühtlasi ülal (1.2) teises punktis mainitud keskuse (sõlmpunkti) ja perifeeria vahekorra juurde.

1.2.2 Sõlmpunkti (keskuse) konstrueerimise mehhanismid narratiivse ajalookirjutuse ja -teadvuse kontekstis

Ajalookirjutuse metateooriates on narratiiviseerimisprotsessi kontseptualiseerimiseks käibel *narratiivse sisu* (*narrative substance*) mõiste, mis pärineb Ankersmitilt (1983), kes kasutab seda sisuliselt sünonüümina Walshi (1967; 1970) mõistega *kolligatoorne mõiste* (*colligatory concept*). Narratiivne sisu on teatud perspektiiv, millelt minevikku käsitleda, vaatepunkt, mis liigendatakse teatud spetsiifilise ajaloolise narratiivi kaudu. Ta vastab sisuliselt *sõlmpunkti* mõistele kohandatuna spetsiifilisemalt ajaloo narrativiseerimise kui diskursiivse strateegia jaoks. Ta kirjeldab ajalookirjutuse protsessi, mille käigus ajalises järgnevuses aset leidnud sündmused hõlmatakse ajaloolase poolt narratiivse sisu kaudu üheks terviklikuks kujundiks. Näiteks narratiivne sisu „Renessanss”

viitab sellistele eripalgelistele fenomenidele nagu teatud maalimise, skulptuuri või sõjapidamise stiilile, teatud filosoofiale inimese saatuse kohta selles maailmas, teatud kontseptsioonile poliitikast ja sellest, mida haritud inimene peaks teadma. (Ankersmit 1983: 93)

Siinse artikli fookuses oleva Eesti taasiseseisvumise perioodi diskursiivses konstrueerimises käibel oleva narratiivse sisu näiteks võiks olla „Laulev revolutsioon” kui nimetus kogu perioodile (vrd Selg, Ventsel 2010). Ent lisaks ajalookirjutuse metateooriale haakub sõlmpunkti või keskuse küsimus ka ajaloolise mälu ja ajaloolise identiteedi teooriates vastavaid protsesse haaravate mõistetega,

eelkõige *juhtnarratiivi* (*master narrative*) ning *skemaatilise narratiivse mudeliga* (*schematic narrative template*)”.⁵

Juhtnarratiivi mõiste osutab, et narratiivid moodustavad teatud hierarhiaid just nõnda, nagu eeldab ka semiootiline hegemoniateooria. Juhtnarratiivi roll seisneb ajaloole *mõtte* andmises. Mõte ajaloo teatud suunatusest on viinud juhtnarratiivide konstrueerimiseni, mis seostasid teatud megasubjektide (kristlus, inimkond, rahvus, lääs jne) pikaajalise laienemise „mineviku, oleviku ja tuleviku kõikehõlmava arengukontekstiga” (Rüsen 2006: 42). *Juhtnarratiivi* mõiste on kasulik mõistmaks, miks mingid konkreetset narratiivid said *domineerivaks* (Berger 2006: 7) ehk *keskuseks/sõlmpunktiks*. Juhtnarratiivid on samuti lülitatud ametlikesse praktikatesse nagu kooliharidus (Strömbom 2010), sestap on nad ka rahvusriikluse kujundamise tähtis komponent (Rüsen 2001). Juhtnarratiivid peegeldavad ka ühiskondlikke võimusuhteid (Somers 1994), kuna aitavad kaasa mõistete tähenduste kinnistumisele. Neil on ka tugev roll identifikatsiooniprotsessis:

Juhtnarratiivid ütlevad inimestele, kes nad on, nii üksikutele individidele kui gruppidele, rahvustele ja isegi tervetele kultuuridele. Nad jutustavad selle loo sellisel viisil, et nood, kes tahavad teada, kes nad on, võivad omaks võtta esitatud ajaloolise enesekuvandi. (Rüsen 2004: 1)

See tähendab muuhulgas, et muutuvad võimusuhted endiste ja praeguste juhtnarratiivide vahel võivad mõjutada identifikatsiooniprotsessi ühiskondades (Strömbom 2010: 6). See viib meid veel ühe olulise narrativiseerimisega seonduva mõisteni kultuuripsühholoogias.

James Wertsch mõistab *skemaatiliste narratiivsete mudelite* all „struktuure, mis tekivad kindlate konkreetsete narratiivide korduvast kasutamisest” (Wertsch 2010: 470). Skemaatiliste narratiivse mudeli roll avalikus sfääris on lai ning ei piirdu ainult ajalookirjutusega. Muuhulgas “kujutavad [nad] endast sügavat ja tugevat konservatiivset jõudu, mis seisab vastu muutustele kollektiivses mälus” (Wertsch 2010: 459). Nende mudelite positiivne funktsioon seisneb aga selles, et nad pakuvad neid kandvatele toimijatele võimaluse väljendada kuuluvustunnet konkreetsetele rahvusriikidele. Skemaatilised narratiivsed mudelid, mis on mitmes mõttes „otseteed” (*short-cuts*) juhtnarratiividesse, täidavad viimastega võrreldavat rolli identiteedi kujunemises (Wertsch 2004). Erinevalt konkreetsetest

⁵ Lähtume viimase mõiste vaste puhul Wertsch 2010 eestikeelsest tõlkest.

narratiividest või ka juhtnarratiividest toimivad skemaatilised narratiivsed mudelid „teadvustamata tasandil” (Wertsch 2010: 473; 2004: 56). Wertsch koguni vastandab „narratiivide korrastatud pealispinda,” mis esindab „konkreetseid narratiive” ja narratiivseid mudeleid, mis „vahendavad sügavat kollektiivset mälu” (2010: 474).

1.2.3. Teleoloogiline ajaloonarratiiv kui poliitilise antagonismi konstrueerimise strateegia

Ülal (1.2), kolmandas punktis esiletoodu, mis on meie põhiline huvifookus, keskendub niisiis sellele, milliste mehhanismide kaudu toimub antagonistlik välistamine Eesti taasiseseisvumist puudutavas ajalookirjutuses. Meie põhiväide, kordame, on, et see käib eelkõige taasiseseisvumisest *teleoloogilise* ajaloonarratiivi konstrueerimise kaudu. Siinkohal tuleks kõigepealt lühidalt täpsustada *antagonismi* uurimise seost poliitilisuse probleemiga. Juba Carl Schmitti kirjutistest võime lugeda, et *poliitilisust* defineerivaks jooneks on „sõbra” ja „vaenlase” eristus, teisisõnu, antagonism (Schmitt 1996: 26–7). Ning veelgi olulisem: see antagonism võib esile kerkida mis tahes ühiskondlikus valdkonnas ja seega *poliitilisust* ei tuleks mõista mitte ühiskondliku *asukoha* (parlamendid, parteid vms) terminites, vaid ühiskondlike suhete liigendamise *protsessi* (antagonismi konstrueerimise loogika) terminites (nn *asukoha*- ja *protsessi*-kesksete lähenemiste eristuse kohta poliitilisuse määratlustes vt Leftwich 2004; Selg 2011: 12–14). Selline poliitilisuse määratlus, mis distantseerib end *asukoha*-kesksest arusaamast, nõuab juba ette täpsustamist, et kui me allpool osutame, et Eesti taasiseseisvumist käsitleva ajalookirjutuse moodustavate tekstide autorid on mõnel juhul olnud ja on ühtlasi ka professionaalsed poliitikud, siis mitte *esmajoones* see (autorite „asukohaga” seotud) aspekt ei tee vastavat ajalookirjutust poliitiliseks, vaid just toodetud tekstidest moodustuva diskursiivse konstruktsiooni protsess, mis liigendab taasiseseisvumisprotsessi toimijad antagonistlikeks „sõpradeks” ja „vaenlasteks”.

Schmittilik protsessikeskne lähenemine poliitilisusele on kongeniaalne meie käsitluse aluseks oleva Essexi koolkonna arusaamaga, mis mõistab poliitilisust just „ühiskondlikkuse institueerimise moodina” (Laclau 2005: 154; Laclau and Mouffe 2001: 153). Schmittilik lähtepunkt on eksplitsiitselt aluseks ka Mouffe’i käsitlusele, kes eristab *poliitikat* kui *hegemoonset* ühiskondliku korra liigendust ning *poliitilisust* kui „antagonismi dimensiooni, mis on inimsuhetele olemuslik (*inherent*)” (Mouffe 2000: 101). Tema jaoks eeldavad antagonism ja hegemoonia teineteist vastastikku: 1) ühest

küljest ei saa olla hegemoonset liigendust ilma mingisuguse antagonismi kohaloluta; 2) teisest küljest: vastupidiselt klassikalise marksismi arusaamale ei ole ükski antagonism „olemuslikult” antud, vaid on alati vähemalt osaliselt konstrueeritud mingi hegemoonse jõu poolt. Sarnasel positsioonil on muidugi Laclau (2004: 319), kes tsiteerib poolehoidvalt Urs Stäheli kokkuvõtet vastavast teemast: „Kuna ei ole olemas loomulikke antagonisme, siis on just antagonismi konstrueerimine ise see, mis saab Poliitilisuse potentiaalseks asupaigaks. Selmet eeldada, et leidub ette-‘eksisteeriv’ (*pre-‘existing’*) antagonism, mida tuleks analüüsida, saab tarvilikuks näidata *diskursiivseid strateegiaid, mis konstrueerivad mingi konkreetse antagonismi*” (Stäheli 2004: 239, kursiiv lisatud).

See määratlus viibki meid otsejoones meie keskse uurimisküsimuse juurde. Nimelt saame tõstatada küsimuse, millised on need diskursiivsed strateegiad, mis konstrueerivad antagonismi („sõbra” ja „vaenlase”, „oma” ja „võõra” jne eristuse) Eesti taasiseisvumist käsitlevas ajalookirjutuses. Meie vastus on üldiselt, et see strateegia on *teleoloogilise narratiivi* konstrueerimine.

Lotman esitab oma arusaama ajaloolisest uurimusest pidevas kriitilises dialoogis teleoloogilise ajalookäsitlusega (vt nt Lotman 2001: 226–27). Laias laastus esindab viimane arusaama, et ajalool on kokkuvõttes mingi lõppsiht või põhimehhanism ning ajaloo-sündmused ei ole sattumuslikud ja valikutel põhinevad, vaid mingi nende aluseks oleva „eesmärgi” (Jumala tahe, Mõistus, vabadus) järk-järguline realiseerumine. Kõige selgemini ilmneb Lotmani seisukoht, kui ta kirjutab, et just selline ajalookäsitlus on aluseks hegellikule ajaloo filosoofiale, mille valguses on „ajalooline tegevus niisugune tegevus, kus puudub valik” (Lotman 1999: 129). Sattumuslikkuse kontseptualiseerimine ajalooprotsessis on Lotmani jaoks määrava tähtsusega eriti just nn plahvatuslike sündmuste (revolutsioonid, impeeriumide lagunemised) mõtestamisel. Ent tabamaks sattumuslikkust ning valikuid ajalooprotsessis ei saa me piirduda ainult sellega, mis *toimus*, vaid peame analüüsima ka seda, mis *ei toimunud* või mis *võinuks* toimuda. See analüüs põrkub aga jällegi kõige tugevamalt hegelliku süvateadvusega, mis „kasvatab meis pieteeditunnet realiseerunud faktide ees ning põlglikku suhtumist sellesse, mis võinuks juhtuda, kuid ei saanud tegelikkuseks” (Lotman 2000: 73).

Kui teleoloogilise-hegelliku ajalookäsitluse „seaduspäraseks tagajärjeks on eshatoloogiline muut ajaloo kulgemisest oma vältimatu lõpptulemuse poole” (Lotman 2000: 179), siis lotmanlikus käsit-

luses, „ajavälise plahvatuse ennustamatus transformeerub inimteadvuses pidevalt plahvatuse tekitatud dünaamika ennustatavuseks ja vastupidi” (samas, 179–180). Metafoorselt võtab Lotman nende käsituste erinevuse kokku järgnevalt:

Esimese mudeli järgi võiks kujutleda Jumalat kui suurt pedagoogi, kes imetabase kunsti varal demonstreerib (kellele?) protsessi, mille käik on talle juba ette teada. Teist mudelit võiks esindada eksperimentaatorist loojakuju, kes viib läbi suurt eksperimenti, mille tulemus on talle endalegi üllatav ja ennustamatu. (samas, 180)

Teine mudel oleks aluseks narratiivsele strateegiale, mida võiksime nimetada analüütiliseks. Analüütilised narratiivid püüavad taastada ajalooliste toimijate „tegevuse semantikat” (Ricoeur 1984: 56), arendades välja toimijate kontseptuaalse mõistevõrgu, taastamaks nende eesmärgi, ettekujutusi ja valikusituatsioone. Analüütilised narratiivid kujundatakse välja vahenditena pakkumaks detailset ja *diskreetset* käsitlust kontekstist ja ajaloolisest protsessist ning sellesse kätkevad võimalustest. See võtab arvesse olukordade kompleksuse ja iga hetke ning koha spetsiifilised kvaliteedid nende keerukas seoses tervikprotsessiga (vt Tilly 2002; Beck 2012). Muuhulgas on *rajasõltuvuse* (*path dependence*) käsitlus analüütilise narratiivi olemuslik osa (Mahoney 2000).

1.3. Metodoloogiline märkus: välistamist ja periferiseerimist ei saa uurida puhtimmanentse analüüsi kaudu

Kuna järgnevas analüüsis osutame korduvalt teemadele, mida käsitletavas ajalookirjutuses *ei* kajastata või mis tõrjutakse *perifeeriasse*, siis tuleks lühidalt osutada, et seda ei ole võimalik teha täielikult tekstikorpuse immanentse analüüsi kaudu. Kriitilise diskursuseanalüüsi üks mõjukamaid esindajaid Theo van Leeuwen osutab, et *välistamise* uurimine on olnud selle traditsiooni tähtis aspekt (2008: 28). Kitsamalt toimija välistamises eristab ta laias laastus kaht tüüpi tekstilist taktikat. Esiteks, radikaalne välistamine ehk *summutamine* (*suppression*), mille korral ei jää teatud toimijatest teksti üldse mitteringisugust jälge: nt tekstis „Tapeti 30 inimest”, on tapja kui toimija täielikult kõrvaldatud. Teiseks, *tagaplaanistamine* on

vähem radikaalne välistamine: välistatud sotsiaalset toimijat ei pruugita mainida seoses antud tegevusega, kuid neid mainitakse tekstis mujal, ning me võime mõistliku (ehkki mitte kunagi täieliku) kindlusega järeldada, kes

nad on. Nad ei ole mitte niivõrd välistatud, kui alarõhutatud (*deemphasized*), surutud tahaplaanile. (samas, 29)

Näiteks oleks siin: „Politsei avas tule. Tapeti 30 inimest”. Ehkki nende kahe välistamise taktika puhul saab rääkida pigem gradatsioonist kui dihhotoomsest jaotumisest, võiks siiski ütelda, et kui tagaplaanistamist on vähemalt mingilgi määral võimalik tuvastada teksti immanentse analüüsi kaudu, siis summutamist mitte „sel lihtsal põhjusel, et ta ei jäta jälgi maha” (samas). Ning just seetõttu võib *summutamise* uurimine „mängida rolli ühe ja sama sotsiaalse praktika representatsioonide *kriitilises võrdluses, kuid mitte ühe teksti analüüsis*” (samas, kursiiv lisatud). Laiendades van Leeuweni käsitluse *toimijate representatsioonist tekstis* laiemalt diskursuse elementide (lisaks toimijatele ka nt dokumendid, sündmused, asukohad jne) representatsioonile tekstikogumis, järeltame, et meil ei ole võimalik täielikult ignoreerida valitud tekstikorpusest välja jäävate tekstide toodetud tähendussüsteeme, selgitamaks meie analüüsitava korpuse toodetud teleoloogilises narratiivis summutatud või tagaplaanistatud elemente. Van Leeuweni sõnavara asemel jääme siin küll truuks lotmanlik/laclaulikule sõnavarale, rääkides vastavalt *välistamisest* ja *periferiseerimisest*. Sestap viitame aegajalt alternatiivsetele diskursustele, mida esindavad valdavalt läänes toodetud uuringud NSVL-i lagunemise ning Eesti taasiseseisvumise kohta. Meie eesmärk ei ole seejuures esindada ajaloolist tõde, vaid kõrvutada erinevaid diskursusi.

2. Iseseisvuse taastamise teleoloogiline narratiiv

Eesti taasiseseisvumise käsitlemise puhul saab eristada kaht peamist perspektiivi: 1) kõnealust protsessi võib mõista kui ajalooliselt sattumuslike sündmuste tulemit – seda võiks nimetada analüütiliseks lähenemiseks; 2) kuid seda võib diskursiivselt konstrueerida ka kvaasi-hegellikust teleoloogilisest perspektiivist, mille kohaselt see on miski, mis oli määratud juhtuma. Teleoloogilised narratiivid Eesti taasiseseisvumist puudutavas ajalookirjutuses on kontrastis kaduvväikese sama teemat käsitleva eestikeelsete uurimuste analüütilistest narratiividest moodustuva tekstikogumiga, mille autorid, kas vaikimisi või otsesõnutsi püüavad mõtestada Eesti riikliku iseseisvuse taastamist ning NSVL-i lagunemist „võimaluste

struktuuridega” opereerimise kaudu,⁶ nähes neid protsesse põhimõtteliselt avatute ja sattumuslikena. Võib osutada vähemalt viiele allikale: Must 2000⁷; Kuuli 1999; Graf 2008; Made 2006; 2011.

Taasiseseisvumisperioodi n-ö tervikuna käsitlevad analüütilised tööd, mis oleksid kooskõlas analüütilisele narratiivile esitatavate nõuetega, Eestis tegutsevate ajaloolaste traditsioonis puuduvad. Keskastme uuringutes toodetud narratiivid (mis tavaliselt artikuleerivad empiirilisi uuringuid), jätavad mulje, et hästi fokuseeritud ja valdavalt rekonstruktiivsete huvidega esituste autorid on teleoloogilisest diskursusest jäänud suuresti puutumata. Omamoodi ülemineku analüütilistelt narratiividelt teleoloogilistesse narratiividesse võime leida Viktor Niitsoo käsitlusest, milles leidub mõlema narratiivi elemente.

2.1. Analüütilistest narratiividest teleoloogilistesse

Niitsoo jõuab järeldusele, et „1987. aasta sügisel, mil Eestis oli võim veel kindlalt kompartei käes [...] mil maad lämmatasid okupatsiooniväed ja muulastest koosnev viies kolonn, tundus MRP-AEG nõudmiste elluviimine [taastada Eesti riiklik iseseisvus] olevat väga raskesti teostatav” (Niitsoo 2002: 22). Nn rahvusradikaalid (vt täpsemalt 2.3.3), kes sellise nõudega esinesid, ei välistanud toona perestroika maha surumise katset, nagu see juhtus 1991. aasta augustis (Niitsoo 2002: 22, 116). Ent isegi kui Niitsoo tunnistab vaikimisi, et perestroika avas „avaliku ruumi” ka radikaalsete liikumiste jaoks, kujutab ta Eesti revolutsiooni kui põhiliselt vastasseisu „radikaalide” ja Rahvarinde vahel. Radikaalide projekti teostumist peab ta „loomulikuks”, kuna ajalooline tõde oli nende poolel (Niitsoo 1997: 156). See element Niitsoo kirjutistes viib meid juba otsejoones taasiseseisvumist käsitleva ajalookirjutuse teleoloogilise narratiivi juurde. Ajaloolistes arengutes *võimaluste struktuuride* otsimise taandamine põhimiseks antagonismiks pragmaatiliste-parlamentaarsete praktikate ja radikaalsete-dissidentlikke

⁶ Sotsiaalsete liikumiste teoorias kasutatav *võimaluste struktuuri* mõiste osutab võimusuhte dünaamilisele loomusele: toimijate positsioonid ja koostöömustrid (alliansid, domineerimine) ei ole määratud nende „olemusega”. Hierarhiate lõdvenemisel tekivad uued „alliansid” ja võimalused positsioonide vahetumiseks (Tarrow 1998).

⁷ Ent vt ka joonealune märkus 3 seoses selle allikaga.

programmide vahel on Eesti taasiseseisvumist käsitleva ajalookirjutuse teleoloogiliste konstruktsioonide põhituum.

2.2. Teleoloogiline narratiiv NSVL-i lagunemisest: see oli paratamatu juba 1980ndate keskel

Vaadeldava ajalookirjutuse kõige eelistatavam narratiiv NSVL-i lagunemise kohta väidab, et Nõukogude süsteem oli hukule määratud kõigis oma alustes ja Impeeriumi lagunemine muutus vältimatuks juba enne seda, kui perestroika jõudis alata. Seejuures on huvitav, et tänaste teleoloogilise narratiivi protagonistide mõtlemises on aset leidnud märkimisväärne inversioon. Näiteks Laari, Vahtre ja Heiki Valgu ootused seoses iseseisvuse taastamise perspektiiviga olid pessimistlikud isegi 1988. aastal, kui Laulev revolutsioon oli juba haripunktis. Nende esimeses perestroika-perioodi käsitluses (1989) jäid nad tulevikuaarengute perspektiivi hindamisel väga reserveerituks.⁸ Autorite koostatud tähtsate sündmuste ajakavas täitsid nad „Aastale 2000” eraldatud lahtri küsimärgiga. Nad kirjutasid toona:

Kas ootab teda [Eestit] Muinas-Eesti saatust ja kas eestlased peavad uueks vabadusajaks veelkord ümber sündima, ei tea. Ehk siiski pöörab seesama kõverjoon taas ülesmäge. Kuid isegi siis ei kordu see, mis 50–70 aasta eest. *Ei, Eesti Vabariik meis enestes* püsib ja leiab aina uusi avaldusvorme. (Laar jt 1989: 106, sõrendus originaalis)

Siin on meil tegemist protsessiga, mida iseloomustab täpselt Lotmani käsitlus nn plahvatusmomendist, millena NSVL kokkuvarisemist kahtlemata võib tõlgendada:

Niisiis loob plahvatushetk ennustamatuse olukorra. Järgneb väga huvitav protsess: juba toimunud sündmus heidab retrospektiivse pilgu seljataha. Sealjuures transformeerub otsustavalt toimunu olemus. Peab rõhutama, et olenevalt sellest, kas pilk on suunatud minevikust tulevikku või tulevikust minevikku, muutub vaadeldav objekt oluliselt. Vaadates *minevikust tulevikku*, paistab olevik meile *võrdsete võimaluste kogumina*. *Minevikku vaadates* aga saab reaalsus meie jaoks fakti staatuse ja me kaldume teda käsitleda *ainuvõimalikuna*. Realiseerumata võimalused muutuvad meie jaoks millekski, mille teostumine oli fataalselt välistatud. Nad saavad

⁸ Ehkki raamatu käsikiri valmis osaliselt juba 1980ndate alguses, käsitletakse seal ka perioodi 1985–1989, mistõttu ei saa nende reserveeritust seletada käsikirja valmimisega 1980ndate algul.

efemeerse ilme. Sellest lähtub näiteks Hegeli filosoofia. (Lotman 2000: 143, kursiiv lisatud)

Tulevikku vaadanud Laari, Vahtre ja Valgu pessimism 1989. aastal oli heas kooskõlas enamiku majanduslike ja poliitiliste analüüsidega, mida on perioodi kohta teinud lääne vaatlejad (vt nt Clemens 1997; Cox 2009; Brown 1996). Laari „retrospektiivses pilgus” esindatud nägemus nagu oleks Reagan seadnud eesmärgiks NSV Liidu hävitamise või muutmise „kerjaste riigiks” (Laar 2011), juhatab meid aga sisse NSVL-i lagunemise protsessi teleoloogilise narrativiseerimise tüüpilisse strateegiasse.⁹ Olgu selle seisukoha kontekstualiseerimiseks muuhulgas esmalt osutatud, et see ei ole ka kooskõlas näiteks „sovetoloogide” enamiku seisukohtadega, kes pidasid liidu pikaaegset püsimist tõenäoliseks (Kumar 2001: 110, 123) ning hindasid, et Balti riikidel õnnestub parimal juhul kümne aasta jooksul saavutada mingi lõtv autonoomia NSV Liidu koosseisus (nt Brzezinski 1991).

Iseloomustamaks vaatluse all oleva ajalookirjutuse „retrospektiivsest pilgust” lähtuvat teleoloogilist narratiivi NSVL-i lagunemise kohta, võiksime veel kord meelde tuletada Lotmani sõnu: selle „seaduspäraseks tagajärjeks on eshatoloogiline müüt ajaloo kulgemisest oma vältimatu lõpptulemuse poole” (Lotman 2000: 179). Mart Laari käsitluses sai „1980. aastate keskpaigaks [...] isegi Nõukogude juhtkonnale selgeks, et nad on külma sõda kaotamas” (Laar 1998: 395) ning „1986. aastal algas impeeriumi pöördumatu lagunemine” (Laar 2002: 10). Teleoloogilise vaate järgi oli ka nõukogude võimu hinguselemine või närbumine Eestis ettemääratud. Laari, Oti ja Endre käsitluse kohaselt polnud Gorbatšovil, kui ta 1987. aasta veebruaris Eestit külastas, mingit võimalust Baltimaades vallandunud arenguid peatada: „See, mis *algama pidi*, oli selleks ajaks juba alanud” (Laar jt 1996: 126, meie kursiiv). Sirje Kiini väitel ei jaganud eestlased lääneriikide illusioone NSV Liidu püsivusest: „Seestpoolt oli selgesti tunda, et kommunistliku impeeriumi lagunemisprotsess oli muutunud pöördumatuks” (Kiin 2000, 18). „Eesti Kongressi muutmisel utoopilisest unistusest reaalsuseks [...] *sai selgeks*, et see rong ei lähe mitte Siberisse, vaid demokraatlikku Läände” (samas, 48, meie kursiiv). Teleoloogiline käsitlus NSVL-i lagunemisest tõrjub ajalookirjutuse diskursuse perifeeriasse probleemid, mis on seotud

⁹ Ranges mõttes ei kuulu Laar 2011 meie analüüsikorpusesse, kuid on valitud kujuka sissejuhatava näitena teleoloogilise narrativiseerimise strateegiast kõige vahetumast minevikust.

nii Nõukogude ühiskonna lõpuperioodi komplekssuse ja ühiskonnakihtide huvide paljususega, kui ka näiteks mitmete autorite poolt käsitletud lääne toonase huviga tuumariiki stabiliseerida (vt Beschloss, Talbott 1994; Schweizer 1994).

Teleoloogiline narratiiv on hõivanud nii tugevalt osade ajaloolaste mõtlemise, et isegi kui mõned neist on teinekord valmis tunnista-tama, et ajalugu on avatud alternatiivsetele arengustsenaariumidele, ei ole nad valmis loobuma ettemääratusekesksest lähenemisest:

Küllap võinuks minna ka teisiti. Hing ihkab nõndamoodi otsustada kasvõi sellepärast, et oleks kahju paljude meeste ja naiste tööd, tegevust, eneseohverdust, närvi- ja ajakulu alavääristada mingi kõrgemalt poolt ettenähtud arengukava fataalseks täideviimiseks. (L. Vahre 1996: 128)

Tee vabaduseni võinuks Vahre arvates kulgeda ka „teist, võib-olla sirgemat, võibolla käänulisemat teed mööda”, aga oleks „viinud enam-vähem sama lõpptulemuseni” (samas). Üks kõige populaarseimaid tõestusi ajaloolise teleoloogia jaoks, mis moodustab rahvusliku juhtnarratiivi alustala, on kujundatud õigusfundamentalistliku narratiivina (Sarv 1997: 162–164). Hea näide sellise narratiivse strateegia efektiivsest ekspluateerimisest on „inimese tänavalt”, ausa Eesti mehe, Harald Tillemanni radikaalsete uskumuste vastandamine ühe Rahvarinde liidri Marju Lauristini argumentidele. Kiini järgi tegi see lihtne mees, kes kasutas igäihele selgeid juriidilisi argumente, vastuvaidlematult selgeks isegi professor Lauristinile, et

varem või hiljem on Moskva sunnitud Molotovi-Ribbentropi paktist avalikult lahti ütlema ja selle kehtetuks tunnistama. Sellest tuleneb *vältimatult*, et Stalini poolt Eestis (ja teistes Baltimaades) 1940 kehtestatud võim oli ebaseaduslik. See võim tuleb niisama *vältimatult* asendada seadusliku võimuga, mida kõik riigid saaksid tunnustada kooskõlas rahvusvahelise õigusega. (Kiin 2000: 32, meie kursiiv).

Teleoloogilisest vaatepunktist on ka lihtne vastus küsimusele, miks 1989. aastal olid Rahvarinde liidrid kõhklevad ses osas, et restitutsiooniline fundamentalism on ainus garantii Eesti iseseisvusele: „juriidilise järjepidevuse idee lihtsalt ei mahtunud neile pähe” (L. Vahre 1996: 57). See viimane märkus juhatab meid aga just otsejoones teleoloogilise narratiivi kui antagonismi loomise strateegia problemaatika juurde.

2.3. Teleoloogiline narratiiv kui antagonismi konstrueerimise diskursiivne strateegia: iseseisvuse pooldajad ja vastased

Kui süžee üldiselt on see loogika, mis võimaldab siduda tõlgendavaid tähendusi loo intriigile eelnevate komplekssete sündmustega, siis *antagonistlikud* süžeed fikseerivad substantsiaalsed tähendused ja rollid tugevalt polariseerituna. Antagonistlik süžeeлин käsitleb sündmuse kahe peamise jõu vahelise võitluse raamistikus. Ajaloolise arengu ja narratiivi paljutasandiliste, komplekssete ja põhimõtteliselt avatud intriigide taandamine antagonistlikku tüüpi süžeeks oli normatiivne nõue leninistliku ajalookirjutuse jaoks okupeeritud Eestis (Grönholm 2000). Kui tähendused ja toimijad kinnitatakse antagonistliku süžeeлини külge, siis raamistatakse nad must-valgesse normatiivsesse mõtlemismudelisse.

Vaadeldava Eesti üleminekuperioodi käsitleva ajalookirjutuse teleoloogilised narratiivid on teravas kontrastis analüütiliste narratiividega, mis domineerivad Balti üleminekuperioodi kohta läbi viidud Ameerika ja Lääne-Euroopa uuringutes (vt nt Gerner ja Hedlund 1993; Clemens 2000; Smith 1996). Eesti taasiseseisvumise teleoloogilise ajaloonarratiivi ülesanne on näidata, et ajalugu on määratud ajaloolise õigluse poolt. Viimane sai antud kontekstis tähendada ainult üht: Eesti sõjaeelse riikluse taastamist. Ent võttes normatiivselt omaks teleoloogilise retoorika, väidame ühtlasi ka, et ainult väga ignorantsed või sügavalt iseseisvuse vastaselt meelestatud poliitikud ei olnud valmis aktsepteerima ideid, mis olid selged „inimesele tänavalt”. Teleoloogiline narratiiv jätab vähe ruumi rekonstruktiivsele uurimusele. Ajaloolised isikud kerkivad pinnale mitte kui individid, kes on silmitsi sattumusliku reaalsusega, vaid kui ajaloolise tõe teenrid ja esindajad või ajaloolise tõe vaenlased. Nad on normatiivsel pinnal jaotatud patriootlikeks ja mittepatriootlikeks inimesteks, rahvusliku iseseisvuse vaenlasteks või sõpradeks.

Olemata huvitatud sotsioloogilistest, majanduslikest jm argumentidest, kujundab vaadeldava tekstikorpuse autorite enamik „Laulva revolutsiooni” juhtnarratiivi skemaatiliseks narratiivseks mudeliks. Teleoloogiline narratiiv on liigendatud skemaatilise narratiivse mudelina *iseseisvuse taastamisse* „uskumise” terminites. Naturaliseeritud usk garanteeritud iseseisvusse on muudetud tõeliste „vabadusvõitlejate” omaduseks. Mitteuskujad paljastasid selle narratiivse strateegia järgi oma halvasti kavandatud plaanid, arendades välja „asendustegevusi” nagu IME, Rahvarinde liikumine jne (L. Vahstre 1996: 56, 68, 76; Laar 2001: 236; Laar 2002: 17).

Veel enam, seda laadi algatused ei olnud mitte ainult „asendus-tegevused”, vaid suisa selliste inimeste salaseptsused, kes ei uskunud rahvusliku iseseisvuse taastamisse või tegutsesid Moskva ja KGB käsilastena (vt Laar jt 1996: 12, 293; Kiin 2000: 19; Niitsoo 2002: 50; Sarv 1997: 262; L. Vahtre 1996: 32). Sellest perspektiivist on iseseisvuse taastamist kujutatud mitte ainult heitlusena „uskujate” ja „uskmatute” vahel, vaid rahvuse patriootide ja reeturite vahel.

Tihe liit ajalookirjutamise ja rahvusluse vahel post-sovetlikes maades tähendas tavaliselt, et suur osa ajalookirjutusest tegeles rahvuse/riigi oletatavate vaenlaste leidmisega. Need võisid olla välised vaenlased, (teised rahvusriigid), või sisemised vaenlased, isikud või organisatsioonid, kes/mis rahva/rahvuse siseselt olid oletatavasti vaenulikud rahvuse suhtes (Berger 2006: 8) ning kes diskursiivselt lülitati ajaloolise vaenlase koondportreesse. Vaatleme mõningaid spetsiifilisemaid strateegiaid riigi/rahvuse „sisemiste” vaenlaste konstrueerimisel.

2.3.1. Iseseisvumisprotsess kui võitlus EKP „Eesti fraktsioonide” vahel

Keskse tähtsusega aspekt Eesti taasiseseisvumisprotsessi mõtestamisel paistab olevat Eestimaa Kommunistliku Partei (EKP) rolli ja saatuse mõistmine, sest toimus see üksus ju aastakümneid vägivaldarežiimi keskse institutsioonina. Eesti siirdest kirjutanud lääne ajaloolased (Gerner, Hedlund 1993; Zetterberg 2009: 580–83), sh eesti päritoluga uurijad (Raun 1991) rõhutavad EKP nn Eesti-tiiva tähtsust selles, et vabanemise protsessid võisid kulgeda ohvriteta. Määrava tähendusega on seejuures, kuidas tõlgendatakse partei lagunemist ja eliitide konflikti. Etnilised lõhed, mis okupeeritud Eestis määrasid ära kesksed poliitilised subjektid ja uued põhiantagonismid, killustasid ka EKP organisatsiooni. Need lõhed defineerisid nii EKP kui institutsiooni sisesed ja selle kontrollimise ümber käinud võimuvõitlused. Perestroika-aastatel kerkisid need Moskvat juba pikka aega ärritanud konfliktid pinnale ja hõlbustasid mitmesuguste formaalsete organisatsiooniliste piirjoonte ülest poliitiliste liitude tekkimist (isegi EKP ja rahvusradikaalide vahel) (Graf 2008: 58–90; Kuuli 1999: 156–215; Sootla, Maiste 1989: 42–43; Must 2000: 19–21). Tõsiasi, et nn monoliit – NSV Liidu Kommunistlik Partei – oli killustunud, et Moskva kui keskus oli kaotamas „juhtpositsiooni” ja selle tohutu mõju arengutele Eestis

(eelkõige *võimaluste struktuuri* esilekerkimine) leidsid mõningast kajastamist (ent mitte analüüsi) ainult Kuuli (Kuuli 1999: 170 jj) ja Made raamatutes (Made 2006: 197–205; Made 2011).

Vaadeldava tekstikorpuse autorite valdav enamik keskendub peamiselt konfliktidele „*Eesti* fraktsioonide” vahel EKP-s. Vene fraktsiooni rolli ei analüüsita üldse. Samel, Nutt, Valge ja Villem, kes analüüsivad poliitiliste ideede arengut üleminekuaastatel, osutavad kolmele „*Eesti* fraktsioonile” EKP-s. Esimest „esindas peamiselt 1960.–70. aastate komsomolipõlvkond (M. Titma, R. Veidemann, E. Savisaar)”; teine segment oli moodustatud tiiptaseme nõukogude aparatsikutest (Vaino, Saul, Ristlaan, Paulman); ning kolmandat gruppi juhtisid põhimõttelagedad „manööverdajad” (Toome, Rüütel) (Samel jt 1992: 3). Niisugust skeemi järgitakse vaikimisi (vahel täpselt) paljude teiste vaadeldavate ajaloolaste poolt. Selle peamine defekt (lisaks täiesti meelevaldsele fraktsioonide konstrueerimisele) on see, et täielikult on pildilt välja jäetud aparadi domineeriv tuumik, *EKP venekeelne segment*, mis toimis Nõukogude võimu peamise tagajana Eestis. Samuti on vaadeldavas tekstikorpuses ainult sporaadiliselt mainitud militaartüksuste juhtide orkestreeritud sabotaaže ning armeetüksuste repressiivseid tegevusi (Tannberg 2005). Interrinde ründeid Savisaare valitsuse vastu kirjeldatakse mõnikord lausa naeruväärsetena (Laar jt 1996: 689–90; L. Vahtre 1996: 59, 81), ent valdavalt kui midagi sellist, millel ei olnud määravat tähtsust. Isegi kui neid mängijaid kujutatakse Eesti poliitilisel laval kui jõulisi toimijaid (näiteks akadeemilises Eesti ajaloos, S. Vahtre 2005), on Interrinne, Nõukogude Armee üksused Eestis ning EKP vene segment peamise süžeeleeni seadmisel tõrjutud perifeeriasse. Sügavalt vaenulik ning Lätis ja Leedus massilised terroriaktisioonid käivitanud okupatsioonivõim on narratiivselt periferiseeritud. Analüütilise narratiivi aluseeldusi eiravalt joonistatud poliitiline kaart piirab kriitilisel määral lugeja võimalust taas läbi elada pragmaatilist loogikat (kalkulatsioone, hirne, liite), mille järgi Eesti poliitiline eliit 1986.–1991. aastatel toimis (vt näiteks toonase poliitilise eliidi esindajate mälestusi: Saul 2006, Rüütel 2001, Väljas 2006). Moskvase puutuva „unustamine” on vaadeldavas ajalookirjutuses domineeriv joon nii asjassepuutuva poliitilise olukorra (re)-konstrueerimises kui ka „patriootide” ja „mitte-patriootide” määratlemises. Demoniseeritud EKP-d kujutatakse kui monoliiti, mis pea-aegu sulas ühte Rahvarindega (Kiin 2000: 22). Laar, Endre ja Ott eelistavad kirjeldada Rahvarinde suhteid EKP-ga kui omamoodi „armulugu”, rääkides RR-i juhtide „avalikust EKP lembusest” (Laar jt

1996: 394). EKP killustatuse (sh etnilisel tasandil killustatuse) „unustamine” ning tema ja RR-i „ühtsuse” rõhutamine, aitab kaasa antagonistliku süžee konstrueerimisele, mis on jaganud aastateks Eesti eliidi ja ühiskonna diskursiivselt kaheks peamiseks vastanduvaks leeriks: iseseisvuse pooldajateks ja vastasteks.

2.3.2. *Iseseisvuse pooldajad ja vastased*

Kahe konkureeriva poliitilise mõtlemise ja tegutsemise tüübi olemasolu Eesti taasiseseisvumise nimel peetud võitluses konstateeriti juba 1988. aastal (Laar 1988). Neid alternatiivseid lähenemisi antagonismiks taandav narratiiv sõnastati eksplitsiitselt esimest korda aga 1992. aastal:

1988. aasta jooksul kujunes välja kaks *kindlapiirilist* suunda Eesti ühiskondlikus mõttes: Eesti Vabariigi taastamise idee, mille kandjaks sai vastasutatud Eesti Rahvusliku Sõltumatuse Partei (ERSP), ning rahvuslik-kultuurilise autonoomia ja majanduslik-poliitilise detsentraliseerimise idee, mis viis välja uue liidulepingu kontseptsioonini. Seda suunda esindasid loomeliitude juhataste ühispleenum ning *perestroikat* toetava Rahvarinde loomine, platvormi koostamine NLKP XIX parteikonverentsile, EKP IX pleenum, Rahvarinde kongress, suveräänsusdeklaratsiooni ja keeleseaduse vastuvõtmine Eesti NSV ülemnõukogus. (Samel jt 1992: 3, kursiiv lisatud)

Iseseisvumisprotsessi kahe ühiskondliku mõtlemise antagonismile taandava narratiivi võtab kompaktselt kokku sedastus, mille kohaselt enne 1990. aastat „võis Eesti poliitilisi liikumisi jagada iseseisvuse pooldajateks või vastasteks” (Samel jt 1992: 4). Järgnevatel kümnenditel sai selline vastandamine standardiks, peaaegu kanoniseeritud raamistikuks Eesti taasiseseisvumise tõlgendamiseks. Märkimisväärne, et Eesti Vabariigi taastamise nõue, ei olnud toonase seisuga originaalne idee. Seda ei arendatud välja „kodus”. Neljakümne aasta jooksul oli see nn mittetunnustamise doktriin olnud poliitilise tegevuse keskmeks emigreerunud liidrite ning mõnede Eesti dissidentide jaoks (vt nt Mälksoo 2005: 210).

2.3.3. *„Rahvusradikaalid” taastasid iseseisvuse – Rahvarinde kiuste!*

ERSP ja Muinsuskaitse Seltsi poliitika vastandamine Rahvarinde ja EKP Väljase fraktsiooni omale kinnistatakse vaadeldava tekstikorpuse enamiku narratiivis kui patriootide ja iseseisvuse vastaste vaheline võitlus. Võrdluseks, näiteks Grafi (2008), Kuuli (1999) ja Made

(2006; 2011) töödes osutatakse kõigile poliitilistele liikumistele, milles domineerisid etnilised eestlased, põhimõtteliselt kui patriootlikele või „iseseisvusmeelsetele”. Nimetus „rahvusradikaalid” antakse suundumustele, mis koondavad õigusfundamentalistlikult teleoloogiliselt artikuleeritud liikumisi. Termin „rahvusradikaalid” ei osuta vastavate toimijate nõudmiste põhisisule, nagu seda on tõlgendanud Vahtre ja Laar (L. Vahtre 1996; Laar 1998), vaid poliitika pragmaatiliste aspektide marginaliseerimisele. Vaadeldavad autorid räägivad teinekord „rahvusliku liikumise kahest tiivast” (Laar jt 1996), ent „iseseisvuse” predikatiiv seotakse tingimusteta ainult radikaalide tegevustega.

Ülivaldava osa vaadeldavate ajaloolaste käsitlused Rahvarinde poliitikast võib kokku võtta Sirje Kiini üldistuses: „Rahvarindest sai rahvalik, kuid mitte rahvuslik liikumine [...] Rahvarinde *keskne ideoloogia* oli kompartei juhitud impeeriumi sisemine reformimine” (Kiin 2000: 19, meie kursiiv). Rahvarinde liidrite poliitilisi uuendusi (IME projekt, Suveräänsusdeklaratsiooni algatamine) ei analüüsita võimaluste struktuuri võtmes, vaid stigmatiseeritakse kui poliitilise oportunismi näiteid. Teleoloogilise narratiivi kohaselt reetsid Rahvarinde liidrid ja EKP rahvuslikud huvid, hülgasid iseseisvuse taastamise ning muutusid amoraalseteks „võimule trügijateks” (vt Laar jt 1996: 452). Eelkõige aastail 1987–1988 kujunenud poliitiliste jõudude konstellatsiooni (vaated, keelekasutus, argumendid, retoorika, omavahelised suhted jne) säärane käsitlus on järjepidev üksnes siis, kui võtame omaks teleoloogilise ajaloomõistmise ning eeldame Eesti taasiseseisvuse paratamatust.

2.3.4. „Radikaalide” ja „oportunistide” kompromissitu võitlus

Nagu nägime ülal (2.1), oli 1980ndate lõpus isegi rahvusradikaalidel vähe alust uskuda iseseisvuse taastamisse lähitulevikus, kui üldse. Iseseisvusse „uskujate” ja „mitteuskujate” vastandamine on äärmiselt ahistooriline. Ent on võimalik liikuda veelgi fundamentaalsema antagonismi konstrueerimise strateegia juurde läbi teleoloogilise ajaloonarratiivi, nagu demonstreerivad Jüri Adamsi (radikaalide ajaloolase) tööd. Adamsi käsitluses ei ole erinevused patriootliku ja mittepatriootliku leeri *tegevuse semantikas* motiveeritud ainult egoismi ja amoraalsusega. Tema järgi oli „Eesti poliitiliselt aktiivne elanikkond 1988. aasta sügiseks lõhestunud kahte põhimõtteliselt erinevasse leeri”, mille eripärad olid sügavalt juurdunud ajaloolises mentaliteedis ja liigendatud vastandlike sotsiaalsete ja kultuuriliste formatsioonide kaudu: „Üks tiib kandis endas ennesõjaaegse iseseis-

va Eesti poliitilist ja juriidilist traditsiooni (mis oli muidugi lünklik ja ebataielik). Teine osa kandis kommunistlikku tegutsemisviisi, teooriat, mõistestikku ja sõnavara” (Adams 2008: 365). Siinkohal tasub kõigepealt meenutada, et teleoloogilise ajalookäsitluse tuntud halvaks praktikaks oli range teadusena serveeritud nõukogulik ajalookirjutus, mis toetus valmisvastandustele, „üldistustele” ja sildistamistele (vt Grönholm 2000). Just Adamsi käsitluses ilmneb vast kõige selgemini see paradoks, mis iseloomustab Eesti taasiseseisvumisest teleoloogilises võtmes kirjutajaid üldiselt: nad soovivad kõigest hingest olla ideoloogias või ka vaimus Eesti Vabariigi pärijad, kuid kasutavad seejuures kõige tugevamalt nõukogude ajal kanoniseeritud ajaloost mõtlemise diskursiivseid strateegiaid. Adams reprodutseerib nõukogulikus ajalookirjutuses tavapärase arusaama kahe leeri paratamatust surmavõitlusest (kodanlus vs töölisklass, imperialistid vs NSV Liit) taas „kes keda?” tüüpi kompromissituks, sotsio-kultuuriliseks nimetatud formatsioonide võitluseks (*à la* „klassivõitlus”). Tema ning tema kolleegi Sirje Kiini sõnavaras võime kohata mõisteid nagu „võitlus”, „rindejoon” jne. Jüri Adamsi, Sirje Kiini jt poolt välja arendatud pilt kompromissitust võitlusest kahe antagonistliku grupi, kahe põhimise sotsiokultuurilise formatsiooni avangardi (sõjaeelse Eesti Vabariigi traditsioon vs Nõukogude okupatsioon) vahel meenutab marksistlik-leninistlikku teooriat „revolutsioonist kui ajaloo vedurist”, kokkupõrkest, mis võib leida oma lõpu, kui üks formatsioon teise üle võidu saab.

Nii või teisiti, skemaatilise narratiivse mudelina kujundatuna on antagonism „autonoomiaga rahuldujate ning täieliku iseseisvuse nõudjate vahel” (Laar 2002: 15) vormunud üldiseks teadmiseks, Eesti revolutsiooni standardtõlgenduseks (vt Laar 2001: 231–232; Laar 2002, 15).

2.4. Juhtnarratiivid, narratiivsed sisud ja periferiseeritud elemendid

Võime ütelda, et alapunktis 2.3 analüüsitud teleoloogiline narratiiv koos sellele omase antagonismi konstrueerimisega moodustab Eesti taasiseseisvust käsitlevas Eesti ajaloos teatud keskuse, sõlmpunkti või juhtnarratiivi (vt 1.2.2). Seejuures on kronoloogilised käsitlused üleminekuaastatega seotud sündmustest väga sarnased kõigis Balti riikides, kuna revolutsioonilised protsessid neis maades, Moskva reaktsioon ning nende maade tihe koostöö struktureerisid (sünd-

muste terminites) arengud üpriski sarnasel moel ning löid palju paralleele. Läti ja Leedu ajalookirjutuses genereerib iseseisvuse taastamise protsessi tõlgendusi terve rida juhtnarratiive, narratiivseid sisusid ning skemaatilisi narratiivseid mudeleid. Koos terminiga „ärkamisaeg” on „Balti teest” kujunenud Baltikumi revolutsioonide või iseseisvuspüüdluste domineeriv ühisnimetaja parlamentaarsete strateegiale Lätis ja Leedus, kus 1991. aasta augustipäevade *kangelased* on muuhulgas saanud riigi kõrgeima tunnustuse.

Eesti ajaloolased eelistavad lähiminekü perioodi (1986–1991) jaoks nimetusi „Laulev revolutsioon” või „ärkamisaeg” (Graf 2008; Niitsoo 1997: 9). „Laulev revolutsioon” ja „ärkamisaeg” ei ole loogilisest vaatepunktist mitte mõisted, vaid narratiivsed sisud. Mõlemad metafoorid on laenatud ajalooliste toimijate (EKP, Rahvarinne jt) enesekirjelduste keelest ja on seotud üsna spetsiifilise ajaloolise situatsiooniga aastatel 1987–1988. Jutustuse konkreetne narratiivne subjekt on moodustatud narratiivsetest sisudest (lausungite hulgast). See tähendab, et üleminekuperioodi refleksioon on taandatud sündmustekogumitele, millele osutatakse nende spetsiifiliste narratiivsete sisude kaudu. See ei ole automaatselt problemaatiline ning on osalt ka paratamatu. Narratiivsete sisude kui historiograafiliste loetelude (*accounts*) spetsiifilised sünteetilised kvaliteetidid (nt nende metafoorsus) ei välista nende omavahelist kommunikativust. Teiste sõnadega, ehkki narratiivsete sisude dialoogis pole tegemist n-ö konkurentsiga (allikaliselt verifitseeritavate) faktiväidete, vaid „konstruktsioonide” vahel, on nad siiski piisavalt sisukad: neil on ühine, aegruumiliselt lokaliseeritav sündmusalus. Näiteks võib üht ja sama sündmusalust konstrueerida „Sotsialistliku Oktoobrirevolutsioonina” või ka „kommunistide-terroristide demokraatiavastase putšina”; „ždanovliku juunipöördena” või „tööraha revolutsioonina”; „Suure Isamaasõjana” või „II maailmasõjana”. Ent kui meile on antud ainult üks mineviku nägemiseks ehk üks narratiivne sisu, siis muutub see kergesti veendumuseks seoses sellega, kuidas minevik „tõesti on olnud” (Ankersmit 1994: 94).

Väga vähe on arutatud 1986.–1991. aastate perioodi „nimetamise” üle (vt nt Selg, Ventsel 2010). Kuid narratiivsete sisude nagu „Laulev revolutsioon” ja „ärkamisaeg” hegemoonsel positsioonil ühelt poolt ning „perestroika” marginaliseerimisel teiselt poolt on olnud sügav mõju skemaatiliste narratiivsete mudelite juurutamisele. Nimetamine, mis annab „laulmisele” ja „ärkamisele” keskse koha iseseisvuse eest peetud võitlust puudutavas sõnavaras, toetab juba implitsiitselt üleminekuperioodi semantilist *spiritualiseerimist* ning muudab vastava ajalooajalooperioodi tähendusväljas vähem tähtsaks või

isegi väärtusetuks mitmed pragmaatilis-poliitilised sammud ning ka Gorbatšovi algatatud reformide, *glasnosti*-poliitika, uute välismaale reisimise võimaluste mäletamise, teisisõnu paljude nende sammude mäletamise, mis löid konteksti kõikidele neile muutustele, mis said võimalikuks ning käivitasid revolutsiooni Balti riikides. Eesti taasiseseisvumisprotsessi liigendavate juhtnarratiivide domineeriv muster ja diskursiivne kontroll kui juhtnarratiivide olemuslik dimensioon seletavad, miks Balti *poliitikute* panust NSV Liidu demokratiseerimisse ning võimaluste struktuuride avamist Eesti jaoks vaadeldavas ajalookirjutuses praktiliselt üldse ei kajastata. Ainult Kuuli ja Grafi raamatutest võime leida ka NSVL-s tehtud reforme hõlmava narratiivi (Graf 2008: 332–338; Kuuli 1999). Eesti poliitikute algatusi NSVL-i esinduskogudes (Rahvasaadikute Kongressis), kus Liidu tulevikku paljuski otsustati, on nt Laari ja Kiini ning teiste kirjutistes meenutatud lühidalt ja peamiselt marginaliseerivas võtmes (Laar 2001: 231–232; Kiin 2000: 29). IME programmi, suveräänsusdeklaratsiooni, MRP hukkamõistmist Rahvasaadikute Kongressi poolt ja muid toonase poliitilise eliidi algatusi kommenteeritakse ka kui „osavat võtet” (Niitsoo 2002: 21) või tõeliste patriootide ideede „ülevõtmist” (vrd Kiin 2000: 29). Lauri Vahtre kommentaar seoses MRP hukkamõistmisega kõlab järgnevalt: „Jõululaupäeval tõi jõuluvana eesti rahvale Moskvast kauaoodatud kingikarbi: NSV Liidu Rahvasaadikute Kongressi otsuse [mis kuulutas MRP saladokumendid õigustühiseks]” (1996: 68). Oma ingliskeelses raamatus „Eesti tee” võtab Laar selle kokku nii:

Moskvas moodustasid reformimeelsed Eesti delegaadid ühise grupi reformimeelsete delegaatidega teistest Balti riikidest, seades sihiks Molotov-Ribbentropi pakti tühistamise ja ülemineku autonoomiale. Kuid Moskva sundimine järeleandmistele osutus vaevalisemaks kui ENSV liidrid olid oodanud. (Laar 2006: 259)

Mitte ainult selles raamatus, vaid ka tema artiklis “Eesti taasiseseisvumine” (Laar 2001) ja Laari, Endre ja Oti ühistöös (1996) ei ole MRP hukkamõistmist Moskvast 24. detsembril 1989 *expressis verbis* mainitud. Teemat puudutavate kommentaaride tonaalsus on muudes vaadeldavates kirjutistes valdavalt distantseeruv või isegi sarkastiline: „Moskva afäärid”, kontaktid Gorbatšoviga ei olnud tõsised sündmused ega omanud tähtsust Eesti iseseisvuse saavutamisel (L. Vahtre 1996: 55, 58, 68, 76). Ent mis kõige tähtsam: need lühikesed käsitlused, mida võime leida isegi

mõnes mahukas köites (nt Laar jt 1996¹⁰), ei ehita mitte mingisugust sidusat narratiivi, mis võiks integreerida Eesti toonaste juhtide parlamentaarsed saavutused lahutamatuks osaks Eesti ajaloost. Ühtlasi tähendab see, et isikud, kes mängisid olulist rolli Moskvast aset leidnud poliitilises otsustamises (Rüütel, Väljas, Savisaar), on marginaliseeritud või isegi Eesti ajaloost välja heidetud. Mitmed Baltikumi uurijad ja hulk Euroopa ja Ameerika ülikoolide õpetlasi on just nn Eesti Moskva eduloo aspekti oluliseks pidanud (vt nt Senn 1995; Smith jt 2002; Hosking ja Duncan 1992; Smith 1996; Gerner, Hedlund 1993; Gerner 1990). Artiklis analüüsitud kirjutised jätavad mulje, et autorite enamik ei ole huvitatud diskursustest, mis jätaaksid *perestroika*-narratiivile tähtsa positsiooni, produtseeriks analüütilisi narratiive ja näeksid Eesti iseseisvuse taastamist laiemas kontekstis. Dekontekstualiseerimisel on olnud uuringute kvaliteedile laastav mõju. Lühidalt öeldes: kontekst määrab alati tõlgendused ja tähendused. Dünaamiliste protsesside dekontekstualiseerimine tähendab loobumist ühest ajaloolise arutluse alustalast ja põhilisest uuringu professionaalsust tagavast kvaliteedist (Kuhn jt 1994). Ühtlasi tähendab see hüpet mineviku analüütilisest tõlgendusest selle teleoloogilisse narrativiseerimisse, mis, nagu siinses kirjutises on näidatud, on oluline strateegia antagonistliku välistamise konstrueerimisel. Ja võib peaaegu kindel olla, et kõne all olevad ajaloolased (kellest paljud olid ja on aktiivsed poliitikud) mõistsid selle manöövri mõju.

3. Järeldusi

Artikli fookuseks on olnud selle esiletoomine, kuidas ajaloolises diskursuses konstrueeritakse ühiskondlik antagonism. Selle selgitamiseks uuriti kõiki Eesti taasiseseisvumist käsitlevaid tekste, mis taotlesid vastava perioodi dünaamika terviklikku esitlust; olid hõlmavad käsitlused (monograafia, kommenteeritud dokumendikogum, pikem artikkel või olulise ülevaateteose vastavale teemale pühendatud peatükk); milles on perioodi käsitlus esitatud mitte mälestuste vormis, vaid objekteerivalt, kõrvaltvaataja, ajaloolasena. Üks meie arutlusest tulenevaid järeldusi on, et ajalookirjutus esindab lisaks erialasele praktikale ka teatud vormis poliitilist praktikat. Vähetähtis, aga mitte määrav ei ole ka see, et mitmed taasiseseisvumise perioodi kesksed tegelased on poliitiliselt aktiiv-

¹⁰ Teose kogumaht on 851 lk.

sed ka tänapäeval ning sama kehtib ka mitmete analüüsitud tekstide autorite kohta (Laar, Vahtre). Sellest perspektiivist on hegemoonsete ajalooliste narratiivide analüüsimine üpris valgustav nii Eesti ajalooliste uurimuste hetkeseisu kohta, kui ka ajalooüuringute rolli kohta Eesti poliitilise diskursuse kujundamisel. Kokkuvõttes võime öelda, et vaadeldud Eesti taasiseseisvumist käsitlevas ajalookirjutuses domineerib teleoloogiline narrativiseerimine, mida saadab antagonistliku vastanduse konstrueerimine Eesti riigi patriootide ja vaenlaste vahel. Sellele võib tuua vähemalt neli tõlgendust.

1) Eestlaste jaoks, nagu see on ka tüüpiline post-sovetlikes riikides, on üks peamisi strateegilisi ülesandeid mineviku narrativiseerimisel endise NSV Liidu perioodi delegitimeerimine. Eelmiste peremeeste ning ühtlasi *perestroika*-narratiivide marginaliseerimine on osa sellest ülesandest. Ilma rahvusliku ajaloota jäävad rahvad pelgalt ajaloo passiivseteks subjektideks „kelle identiteeti vormivad jätkuvalt nende endised impeeriumi valitsejad” (Kuzio 2002: 247). Ent *perestroika* diskrediteerimisel on ka praktilised poliitilised järelmid. Tunnistades reformiliikumiste ja *perestroika* tähtsat rolli režiimi muutuses legitimeeritaks ühtlasi ka teiste toimijate poliitilisi tegevusi lisaks rahvusradikaalide poolt väljakäidule. 2) *Iseisvuse taastamisel* kui uuel juhtnarratiivil ning sellele viitavail skemaatilistel narratiivsetel mudelitel (*laulev revolutsioon*, *ärkamisaeg*) on mängida määrav roll üpris hiljuti nõukogude ametlikes struktuurides karjääri alustada jõudnute moraalses emantsipatsioonis ja pretensioonides distantseerida end täielikult minevikust. Ajaloolised juhtnarratiivid sulanduvad teadvustatult või teadvustamatult ajaloolise õigluse teleoloogilise narratiiviga. Teisisõnu, ajalookirjutus on asendatud ajaloo teleoloogilise kontseptualiseerimisega. Ajalooline teleoloogia legitimeerib ajalookirjutust, mis esitab ajaloo käiku kui ettemääratud (lineaarset) protsessi. Ajaloolise arengu keerdkäikudes võidelnud, ajaloolise valiku sõlmkohtades selle tulemust otsustavalt kujundanud sündmuste (töö Moskvaa Rahvasaadiku Kongressis, töö Eesti Vabariigi Ülemnõukogus, IME-meeskonnas, Rahvarindes jne) kaasautorid osutuvad kõrvalteedel ekselnuteks. 3) Eesti ajaloolased ei ole hakanud endist mõtlema kui laiema uurimiskogukonna liikmetest. Üleminekuperioodi narrativiseerimises domineerib metodoloogiline natsionalism. Nendes terminites kõneldes esitab Eesti ajalookirjutus ühedimensioonilised ja hoolikalt pakendatud rahvuslikud juhtnarratiivid, mis välistavad avalikkuse jaoks alternatiivseid vaateid ning ka kompleksseid ja arendatud minevikumõistmisi. 4) Ajaloolased, kes

kirjutavad üleminekuperioodist ja aktiivsed poliitikud või poliitilised praktikud on suuresti samad isikud. Nad püüavad instrumentaaliseerida nende versioone rahvuslikust ajaloost ja toetada nende poliitilisi püüdlusi. Spiritualiseeritud ajalooline teleoloogia pakub metafüüsilisi argumente muutmaks mõtteid, uskumusi, veendumusi jne ajaloo keskseteks dimensioonideks ja seda kontekstualiseeritud poliitiliste praktikate analüüsi asemel. Kokkuvõtteks võime öelda, et kooskõlas ülal visandatud teleoloogilise narratiiviga Eesti taasiseisvumisest võib selgitada erinevaid strateegiaid Nõukogude režiimile väljakutsete esitamiseks osutavate kategooriate bipolaarse vastandamise kaudu ning arendades ahistoorilisi dihhotoomiaid nagu *perestroika* vs *iseseisvuse taastamine* (tõeline demokraatia), *iseseisvus* vs *suveräänsus*, *õigusfundamentalism* vs *õiguslikud manöövrid*, *reform* vs *iseseisvuse taastamine* jne.

Ajalookirjutamine ja narratiivide loomine leiab alati aset ajaloolis-poliitilises kontekstis. Ka Eesti ühiskond jääb etniliste gruppide, klasside, eliitide jt võimuvõitluse väljaks. Konkurentsivõimu pärast saab ajalugu efektiivseks vahendiks võitluses sümboolse kapitali nimel, mida rakendatakse, saavutamaks legitiimsust enda poolele ja delegitimeerimaks vastaseid. Kokkupõrge hegemoonse ajaloolise jutustuse, juhtnarratiivi üle peegeldab kokkupõrget ideoloogilise ja poliitilise hegemoonia üle käivas võitluses. Kalduvus hegemoniseerida lokaalajalugu, mis ilmneb ühedimensiooniliste tõlgenduste kodifitseerimises ja näiteks mälestuspühade taasleiutamises, ei ole ainult post-kommunistliku trauma tunnus, vaid üleüldine tendents moodsas ajalookirjutuses (Grever 2009: 47). See seletab ka, miks rahvusliku ajalookirjutuse narratiivsed strateegiad ja poliitika on teravate vaidluste keerises.

Teleoloogiline eelhoiak ajaloo tõlgendamisel teenib hästi *antagonistlike vastanduste* konstrueerimist. Kas aga see seos nende kahe vahel on üldine või pelgalt omane post-kommunistliku Eesti narratiiviseeritud ajalookirjutusele, vajab laiemat empiirilist ja teoreetilist selgitamist. Jätame selle väljakutse tulevasteks uurimistöödeks ajaloo poliitilise ja semiootilise analüüsi vallas.

Kirjandus

- Adams, Jüri. 2008. Mõttevahetusest „Kuidas taastada Eesti iseseisvus”.
— Pärnaste, E. (koost.). *Eesti Rahvusliku Sõltumatuse Partei. ERSP aeg*. Tallinn: Magna Memoria, 356–373.

- Ankersmit, Franlin Rudolf 1983. *Narrative logic: A semantic analysis of the historian's language*. The Hague: Martinus Nijhoff.
- 1994. *The Rise and Fall of Metaphor*. Los Angeles: University of California Press.
- Beck, Peter J. 2012. *Presenting history. Past and Present*. London: Palgrave; Macmillan.
- Berger, Stefan 2006. National Historiographies in Transnational perspective: Europe in the Nineteenth and Twentieth Centuries. *Storia della Storiografia* 50: 3–26.
- Bertricaud, Albert (ed.) 2001. *Eesti identiteet ja iseseisvus*. Tallinn: Avita.
- Brown, Archie 1996. *The Gorbachev Factor*. Oxford: Oxford University Press.
- Bruner, Jerome 1986. *Actual minds, possible worlds*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Brzezinski, Zbigniew 1991. Kõne laulusildade ajal korraldatud Ida-Lääne majandussuhete konverentsil. *Poliitika* 2(1): 7–11.
- Clemens, Walter, C. 1997. Who or what killed the Soviet Union? How three Davids undermined Goliath. *Nationalism and Ethnic Politics* 3(1): 136–158.
- 2000. *The Baltic Transformed. Complexity Theory and European Security*. New York: Rowman & Littlefield Publishers.
- Cox, Michael 2009. Why did We Get the End of the Cold War Wrong? *The British Journal of Politics & International Relations* 11(2): 161–176.
- Gerner, Kristian 1990. *Baltikum mellan Sovjetunionen och Europa. Världspolitikens dagsfrågor*. Volumes 7. Stockholm: Utrikespolitiska institutet.
- Gerner, Kristian; Hedlund, Stefan 1993 *The Baltic States and the End of the Empire*. London: Routledge.
- Graf, Mati 2008. *Kalevipoja kojutulek*. Tallinn: Argo.
- Grever, Maria 2009. Fear of Plurality. Historical Culture and Historiographical Canonization in Western Europe. — Epple, A.; Schaser, A. (ed.). *Gendering Historiography: Beyond National Canons*. Frankfurt and New York: Campus Verlag, 45–62.
- Grönholm, Pertti 2000. Jutustus ja argumentatsioon. Diskursianalüüs Nõukogude ajalookirjutuse kriitilises lähivaates. — Tarvel, E. (toim.). *Ajaloolise tõe otsinguid*. 7. detsembril 1999 Tallinnas toimunud konverentsi *Eesti lähiajaloo metodoloogilisi probleeme*. Materjalid. Tallinn: Kistler-Ritso Eesti Sihtasutus, 7–28.
- Hosking, Geoffrey Aves; Peter, Jonathan 1992. *The Road to Post-Communism. Independent Political Movements in the Soviet Union 1985-1991*. London & New York: Pinter Publishers.

- Kiin, Sirje 2000. Eesti Kongress. Nii nagu see oli. — Pärnaste, E. (koost.). *Eesti Kongress. Siis ja praegu*. Tallinn. Eesti Vabariigi Riigikantselei. SE&JS, 12–145.
- Kosso, Peter 2009. Philosophy of Historiography. — Tucker, A. (ed.). *A Companion to the Philosophy of History and Historiography*. Oxford: Blackwell, 21–49.
- Kuhn, Deanna; Winestock, Michael; Flaton, Robin 1994. Historical reasoning as theory-evidence coordination. — Carretero, M.; Voss, J F. (ed.) *Cognitive and Instructional Processes in History and The Social Sciences*. New York: Erlbaum, 377–402.
- Kumar, Krishan 2001. *Revolutionary Ideas and Ideals*. London & Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Kultuurisemiootika teesid 1998 = Ivanov, V. V.; Lotman, J. M.; Pjatigorski, A. M.; Toporov, V. N.; Uspenskij, B. A. Kultuurisemiootika teesid. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 62–88.
- Kuuli, Olaf 1999. *Sotsialistid ja kommunistid Eestis 1917–1991*. Tallinn: O.Kuuli.
- Kuzio, Taras 2002. History, Memory and Nation-building in the Post-Soviet Colonial Space, *Nationalities Papers* 30(2): 241–264.
- Laar, Mart 1988. Sõnavõtt Eesti Esimesel Noortefoorumil. *Vikerkaar* 10: 64–65.
- 1998. Mait Rauna romaani ajalooline taust. — Raun, Mait. *Wake up. Naiivseid mälestusi ajaloost 1987–1988*. Tallinn: SE&JS, 392–406.
- 2001. Eesti taasiseisumine. — Bertricaud, A. (toim.). *Eesti identiteet ja iseseisvus*. Tallinn: Avita, 223–234.
- 2002. *Eesti uus algus*. Tallinn: Konrad Adenaueri Fond.
- 2006. *Estonia's way*. Tallinn: Pegasus.
- 2011. Perestroika ristiisa. *Diplomaatia* 8(2): 6–8.
- Laar, Mart; Ott, Urmas; Endre, Sirje 1996. *Teine Eesti. Eesti iseseisvuse taassünd 1986–1992*. Tallinn: SI & JS.
- Laar, Mart; Vahtre, Lauri; Valk, Heiki 1989. Kodulugu II. *Loomingu Raamatukogu* 31, 42–43.
- Leftwich, Adrian 2004. Thinking Politically: On the Politics of Politics. — Leftwich, A. (toim.). *What is Politics?* Cambridge: Polity Press, 1–22.
- Laclau, Ernesto 1996. *Emancipation(s)*. London, New York: Verso.
- 2004. Glimpsing the Future. — Marchart, O., Critchley, S. (eds.). *Laclau: A Critical Reader*. London, New York: Routledge, 279–328.
- 2005. *On Populist Reason*. London, New York: Verso.
- Laclau, Ernesto; Mouffe, Chantal 2001. *Hegemony and Socialist Strategy: Towards a Radical Democratic Politics*. 2nd edition. London, New York: Verso.
- Lotman, Juri 1999. *Semiosfäär*. Tlk. K. Pruul. Tallinn: Vagabund.
- 2000. *Kultuur ja plahvatus*. Tlk. P. Lotman. Tallinn: Varrak.

- 2001. *Universe of the Mind. A Semiotic Theory of Culture*. Tlk. A Shukmann. I. B. Tauris & Co. Ltd.
- Made, Tiit 2006. *Ükskord niikuinii. 1986–1991*. Tallinn: Argo.
- 2011. *Kremlis iseseisvust toomas*. Tallinn: Argo.
- Mahoney, James 2000. Path Dependence in Historical Sociology. *Theory and Society* 29(4): 507–548.
- Mouffe, Chantal 2000. *The Democratic Paradox*. London: Verso.
- Munslow, Alun 2006. *Deconstructing History*. London & New York: Routledge.
- Must, Kadri 2000. *Iseseisvuspäeva süünd*. Tartu: Ajalookirjanduse Sihtasutus Kleio.
- Mälksoo, Lauri 2005. *Nõukogude anneksioon ja riigi järjepidevus. Eesti, Läti ja Leedu staatus rahvusvahelises õiguses 1940. a –1991. a ja pärast 1991. a*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Niitsoo, Viktor 1997. *Vastupanu 1955–1985*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- 2002. *Müürimurdjad: MRP-AEG ja ERSP lugu*. Tallinn: Ortwil.
- Raun, Toivo 1991. *Estonia and the Estonians*. 2nd ed. Stanford: Hoover Institute Press.
- Ricoeur, Paul 1984. *Time and Narrative*. Vol. 1. Tlk. K. McLaughlin; D. Pellauer. Chicago: University of Chicago Press.
- 1999. Memory and forgetting. — Kearney, R.; Dooley, M. (toim.). *Questioning Ethics. Contemporary Debates in Philosophy*. London, New York: Routledge, 5–11.
- Rüsen, Jörn 2001. History, Overview. — Smelser, N. J.; Baltes, P. B. (eds.). *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*. Amsterdam: Elsevier, 6857–6864.
- Rüsen, Jörn 2004. Culture: Universalism, Relativism, or What Else? *Journal of the Interdisciplinary Crossroads* 1(1): 11–8.
- 2006. Sense of History: What Does It Mean? With an Outlook into Reason and Senselessness. — Rüsen, J. (ed.). *Meaning and Representation in History*. New York, Oxford: Berghahn Books, 40–63.
- Rüütel, Arnold 2001. *Tuleviku taassünd*. Tallinn: Ilo.
- Samel, H.; Nutt, M.; Valge, J.; Villem A. 1992. *Eesti poliitilise mõtte ajaloost. Valitud artiklid 1987–1991*. Tallinn: Jaan Tõnissoni Instituut, 3–5.
- Sarv, Enn 1997. *Õiguse vastu ei saa ükski. Eesti taotlused ja rahvusvaheline õigus*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Saul, Bruno 2006. *Meie aeg*. Tallinn: Ilo.
- Savisaar, Edgar 2004. *Peaminister: Eesti lähiajalugu 1990–1992*. Tartu: Kleio.
- Schmitt, Carl 1996. *The Concept of the Political*. Tlk. G. Schwab. Chicago: University of Chicago Press.

- Schweizer, Peter 1994. *Victory: The Reagan Administration's Secret Strategy that Hastened the Collapse of the Soviet Union*. New York: Atlantic Monthly Press.
- Selg, Peeter 2010 Toward a Semiotic Model of Democracy. *Applied Semiotics / Sémiotique appliquée* 10(25): 22–54.
- 2011. *An Outline for a Theory of Political Semiotics*. PhD-thesis. Tallinn: Tallinn University Press.
- Selg, Peeter; Ventsel, Andreas. 2008. Towards a semiotic theory of hegemony: naming as hegemonic operation in Lotman and Laclau. *Sign Systems Studies* 36(1): 167–183.
- 2010. An outline for a semiotic theory of hegemony. *Semiotica* 182(1/4): 443–474.
- Senn, Alfred 1995. *Gorbachev's Failure in Lithuania*. New York: St. Martin's Press.
- Smith, David; Pabriks, Artis; Purs, Aldis; Lane, Thomas 2002. *The Baltic states: Estonia, Latvia and Lithuania*. London: Routledge.
- Smith, G. (ed.) 1996. *The Baltic States: The National Self-Determination of Estonia, Latvia and Lithuania*. London: Macmillan.
- Somers, Margaret 1994. The narrative constitution of identity: A relational and network approach. *Theory and Society* 23(3): 605–649.
- Sootla, Georg.; Maiste, Margus 1989. *Tähtaasta*. Tallinn: Eesti Raamat.
- Strömbom, Lisa 2010. *Revisiting the Past. Israeli Identity, Thick Recognition and Conflict Transformation*. Lund: Lund University Press.
- Stueber, Karsten R. 2008. Theories Explain, and so do historical narratives: but there are differences. *Journal of Philosophy of History* 2(2): 237–243.
- Stäheli, Urs 2004. Competing figures of the limit: dispersion, transgression, antagonism and indifference. — Marchart, O., Critchley, S. (eds.). *Laclau: A Critical Reader*. London, New York: Routledge, 226–240.
- Beschloss, Michael; Talbott, Strobe 1994. *At the Highest Levels: The Inside Story of the End of the Cold War*. New York: Litte, Brown and Company.
- Tamm, Marek 2008. History as Cultural Memory: Mnemohistory and the Construction of the Estonian Nation. *Journal of Baltic Studies*, 39(4): 499–516.
- Tannberg, Tõnu. 2005. Taasiseseisvumine. — Vahtrre, S. (peatoim.). *Eesti ajalugu*. VI köide. Tartu: Ilmamaa, 374–395.
- Tarrow, Sidney 1998. *Power in Movement. Social Movements and Contentious Politics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Tilly, Charles 2002. Event Catalogs as Theories. *Sociological Theory* 20(2): 248–254.

- Torfin, Jacob 2005. Discourse Theory: Achievements, Arguments, and Challenges. — Howarth, D; Torfin, J. (eds.). *Discourse Theory in European Politics Identity, Policy and Governance*. Palgrave Macmillan, 1–32.
- Undusk, Jaan 2003. Retooriline suund eesti nõukogude ajalookirjutuses. — Krikmann, A; Olesk, S. (koost.). *Võim ja kultuur*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum Eesti kultuuriloo ja folkloristika keskus, 42–64.
- Vahre, Lauri 1996. *Vabanemine. Eesti 1987–1992*. Tallinn: Im Meedia.
- Vahre, Sulev (peatoim.) 2005. *Eesti ajalugu*. VI köide. Tartu: Ilmamaa.
- Van Leeuwen, Theo 2008. *Discourse and Practice: New Tools for Critical Discourse Analysis*. Oxford: Oxford University Press.
- Ventsel, Andreas 2009. *Towards Semiotic Theory of Hegemony*. Tartu: Tartu University Press.
- Veyne, Paul 1984. *Writing History: Essay on Epistemology*. Trans. Mina Moore-Rinvolutri. Middletown, CT: Wesleyan UP.
- Väljas, Vaino 2006, Maailmast ja natuke ka endast. — Anupõld, E. (toim.). *Ühe elu pöörud*. Tallinn: Ilo, 138–168.
- Walsh, W. H. 1967. Colligatory concepts in history. — Burston, W. H.; Thompson, D. (eds.). *Studies in the nature and teaching of history*. London: Routledge and K. Paul, 65–84.
- 1970. *An introduction to the philosophy of history*. London: Humanities Press.
- Wertsch, James 2004. Specific Narratives and Schematic Narrative Templates. — Seixas, P. (ed.). *Theorizing Historical Consciousness*. Toronto: University of Toronto Press, 49–62.
- 2010. Kollektiivse mälu valged laigud: Venemaa juhtum. — Oksanen, S; Paju, I. (koost.). *Kõige taga oli hirm*. Tallinn: Päevaleht, 405–418.
- Zetterberg, Seppo. 2009. *Eesti Ajalugu*. Tallinn: Tänapäev.